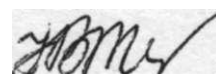

**ІНСТИТУТ ПРОБЛЕМ ВИХОВАННЯ
АПН УКРАЇНИ**

ТЕРНОПІЛЬСЬКА Валентина Іванівна

УДК 37.034

**СИСТЕМА ВИХОВАННЯ СОЦІАЛЬНО-КОМУНІКАТИВНОЇ
КУЛЬТУРИ УЧНІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ У
ПОЗАУРОЧШІЙ ДІЯЛЬНОСТІ**

13.00.07 - теорія і методика виховання

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора педагогічних наук

Київ-2009

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Національному педагогічному університеті імені Михайла Драгоманова, м. Київ, Міністерство освіти і науки України.

Науковий консультант доктор психологічних наук, професор, дійсний член АПН України Бех Іван Дмитрович, Інститут проблем виховними АПН України, директор.

Офіційний опонент: доктор педагогічних наук, професор Коберник Олександр Миколайович, Інститут природничого-математичної та технічної освіти, Уманський державний університет імені Павла Тичини, директор;

доктор педагогічних наук, професор Кирненчук Світлана Григорівні, Рівненський державний гуманітарний університет, кафедра теорії і методики виховання, професор;

доктор педагогічних наук професор Хоружа Людмила Леонідівна, Київський університет імені Бориса Грінченка, проректор наукової роботи.

Захист відбудеться "22" грудня 2009 р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.454.01 в Інституті проблем виховання АПН Укриши ш адресою: 04060, м. Київ, вул. Максима Берлінського, 9.

Здисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту проблем виховання АПН України за адресою: 04060, м. Київ, вул. М. Берлиемсого, 9.

Автореферат розісланий 21 листопада 2009 р.

**Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради**

Л. М. Масол

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність і доцільність дослідження. Нинішні зміни в усіх сферах життя нашої держави потребують постійного вдосконалення національної системи освіти та виховання, пошуку ефективних шляхів підготовки учнів до життєдіяльності в умовах інформаційного суспільства, інтеграції у світовий освітній простір. Випускник загальноосвітньої школи повинен володіти комплексом різноманітних знань, особистісних якостей, соціально-комунікативних умінь, що дозволять йому у подальшому стати висококваліфікованим фахівцем, який здатний самостійно приймати рішення, проявляти ініціативу, брати на себе відповідальність та ефективно взаємодіяти з оточенням. Все це, безперечно, активізує проблему формування у підростаючого покоління соціально-комунікативної культури.

Пріоритетами сучасної освітньої системи є розроблення і втілення в життя освітніх інновацій, що якісно змінюють зміст, форми, методи, засоби виховання соціально-комунікативної культури школярів.

Однак у процесі розв'язання зазначеної проблеми виникає ряд істотних суперечностей:

- між об'єктивною потребою суспільства у вихованні соціально-комунікативної культури школярів і недостатніми можливостями сучасної системи освіти;

- між вимогами сучасного суспільства до прояву особистістю соціально-комунікативної культури у діловій та особистісній сфері й відсутністю у школярів знань і умінь міжособистісної взаємодії;

- між необхідністю особистості засвоювати соціально-комунікативний досвід, соціальні норми, соціально-комунікативну культуру й потребою збереження індивідуальності у цьому процесі;

- між соціальною значущістю виховання соціально-комунікативної культури особистості для гармонізації взаємовідносин у системі "людина - суспільство" й недостатньою розробленістю цієї проблеми в науково-теоретичному й методичному аспектах;

- між традиційною організацією навчальної діяльності учнів та можливістю вільного вибору форм і методів діяльності у позаурочний час;

- між потребою в інтеграції виховних впливів позашкільних навчальних закладів, громадських організацій, сім'ї й відсутністю таких зв'язків у реальній практиці.

Ці суперечності негативно позначаються на формуванні соціально-комунікативної культури учнів загальноосвітньої школи. З їх усуненням пов'язана можливість ефективного розвитку досліджуваного феномена.

Отже, у розробці проблеми виховання соціально-комунікативної культури школярів все відчутніше проявляються недоліки підготовки вчителів, вихователів до здійснення відповідної виховної діяльності, простежується недостатня орієнтація навчальних програм на соціально-комунікативний розвиток учня та неефективне залучення сім'ї, позашкільних навчально-виховних закладів, громадськості до розв'язання даної проблеми.

Загалом соціально-комунікативна культура особистості ще не знайшла свого розкриття в контексті розв'язання педагогічних проблем. В основу визначення і з'ясування її сутності, змісту й структури нами було покладено теоретичний аналіз понять "культура", "соціальний розвиток", "спілкування", "комунікативна культура", "соціально-комунікативна культура" як базових для теми дослідження.

Проблему культури як особливого суспільного феномену, що виявляється в активній позиції особистості та дозволяє їй не лише дотримуватися прийнятих у даному середовищі норм і цінностей, адаптуватися до них, але і виробляти нові цінності, що відповідають зміненим умовам, досліджували І. Беккер, Р. Бенедикт, Ф. Вольтер, Г. Гегель, Й. Герде, І. Кант, Т. Карвер, А. Келлер, Р. Лінтон, У. Саммер, П. Сорокік, Е. Тейлор, І. Томас, К. Янг. У руслі даної проблеми знаходяться також розробки сучасних філософів І. Агієнка, П. Гуревича, Н. Злобіна, Е. Маркаряна, В. Межуєва, Т. Ойзермана, Л. Когана, Л. Сохань, Г. Смирнова, А. Уледова та інших.

Ученими О. Асмоловим, Б. Ананьєвим, Г. Андреевою, Є. Андрущенко, І. Бехом, Л. Божович, Б. Братусем, А. Валуєв, Л. Виготським, Л. Занковим, Г. Костюком, О. Кононко, О. Киричуком, Л. Леграном, О. Леонтьєвим, Б. Ломовим, С. Максименком, Ж. - Л. Муайо, Ж. Піаже, О. Петровським, К. Платановим, Д. Фельдштєйном, Е. Фроммом, К. Хорні, К. Юнгом, Е. Еріксоном, В. Ядовим, М. Ярошевським соціальний розвиток людини розглядається як розвиток її особистості в процесі налагодження різноманітних соціальних відносин. Русійною силою соціального розвитку особистості є суперечності між досягнутим рівнем її знань, навичок, мотивів і типами її взаємовідносин із соціальним середовищем.

Проблема соціальної зрілості особистості окреслена у працях учених-недагогів М. Гончарова, В. Сухомлинського, А. Мудрика, М. Лебедик, В. Радула, Б. Кобзаря, Є. Постовойтова, О. Ігнатової, Н. Рєпи, Л. Кузьменко, Л. Єременко, Л. Канішевської.

Аналіз поняття "комунікативна культура" засвідчує, що даний феномен визначається як важливий компонент загальної культури, соціального розвитку особистості (Ф. Гемстергойс, М. Хайдеггер, Т. Марсель, М. Бубер, Х. Ортега - і - Гассет, Дж. Мід, К. Ясперс, Д. Дюфрен, С. Франк, Ю. Габермас, Х. Гадамер, А. Димер, В. Кульман, К. Черрі, Т. Шибутані, Е. Муньє, М. Бахтін, Л. Буєва, Л. Коган, С. Тарнавська та інші).

Вихованню комунікативної культури, комунікативних умінь і навичок школярів присвячені роботи сучасних дослідників (Н. Воробйової, К. Гончара, І. Кона, О. Корніяки, А. Сайфутдінової, Т. Снегірьової, В. Соколової, В. Штифурак та інших).

Але, на жаль, незважаючи на ряд праць, які стосуються окремих аспектів виховання соціально-комунікативної культури в учнів, дана проблема ще не стала предметом наукового аналізу й надбання нашої національної педагогіки. Проблема виховання соціально-комунікативної культури школярів потребує створення цілісної системи яка передбачала б:

- посилення уваги до особистості школяра з урахуванням його можливостей і потреб;
- розвиток внутрішньої мотивації, формування вмінь соціально-комунікативної культури;

- взаємодію державних закладів і зусиль громадських організацій щодо створення умов конкретного соціального середовища, яке забезпечувало б творче входження школяра у різні види культури і сприяло його інтенсивному соціально-комунікативному зростанню;

- цілеспрямоване науково-методичне забезпечення, удосконалення теоретичної і методичної підготовки педагогічних кадрів до здійснення діяльності з формування соціально-комунікативної культури шляхом організованого навчання на курсах в обласних інститутах післядипломної освіти, проведення обласних (міських, районних) проблемних семінарів, семінарів-практикумів з використанням інтерактивних форм і методів навчання, а також шляхом самоосвіти;

- залучення батьків до виховної роботи з дітьми.

Зазначимо, що базовим середовищем, у якому розгортається просвітницька робота з учнями, є шкільний простір, оскільки саме в ньому школярі проводять значну частину свого життя.

Враховуючи актуальність зазначеної проблеми, об'єктивну потребу у висококультурній, соціально зрілій, комунікативно розвинутій особистості як основній рушійній силі на шляху реформування суспільства та недостатню дослідженість проблеми, темою дисертаційного дослідження обрано: **"Система виховання соціально-комунікативної культури учнів загальноосвітньої школи у позаурочній діяльності"**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження є складовою теми лабораторії морального виховання Інституту проблем виховання АПН України "Соціально-педагогічні засади виховання особистості в сучасних умовах", державний реєстраційний номер **ОЮЗиООПБЗ**. Тема дисертаційної роботи затверджена на засіданні Вченої ради Інституту проблем виховання АПН України (від 24 лютого 2005 року, протокол № 3), затверджена радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки і психології АПН України від (26 квітня 2005 року, протокол № 4).

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати систему виховання соціально-комунікативної культури учнів загальноосвітньої школи, визначити педагогічні умови її формування та розробити форми, методи, засоби виховання даного утворення молодших школярів, підлітків, старшокласників.

Концепція дослідження. Мета роботи, її науково-теоретичні засади, складні інтегративні особливості процесу виховання соціально-комунікативної культури учнів загальноосвітньої школи у позаурочній діяльності зумовили розроблення концептуальних основ дослідження, які потребують обґрунтування на методологічному, теоретичному і практичному рівнях. Методологічний рівень відображає взаємодію і взаємозв'язок фундаментальних наукових підходів до вивчення проблеми, що були застосовані під час дослідження, зокрема: **системний** - дає можливість розглядати виховання соціально-комунікативної культури молодших школярів, підлітків, старшокласників із позиції цілісності, взаємозбагачення і взаємозумовленості його компонентів, обґрунтувати змістову структуру соціально-комунікативної культури школярів на кожному віковому етапі, особливості виховання соціально-комунікативної культури школярів (спрямованість

на якісні та кількісні характеристики), основні механізми керування нею; *функціональний* - спрямований на визначення та диференціацію функцій процесу виховання соціально-комунікативної культури учнів і практичне забезпечення їх реалізації у практиці позаурочної діяльності школи; *полісуб'єктний* - відображає єдність особистісно орієнтованого та діяльнішого підходів, що становить сутність методології сучасної гуманістичної педагогіки і психології та дає можливість розглядати соціально-комунікативну культуру як інтегральне особистісне утворення в сукупності норм, цінностей, способів поведінки, прийнятих у соціумі, комунікативних умінь і навичок, що забезпечує можливість здійснення суб'єкт-суб'єктної взаємодії, адаптацію та самореалізацію особистості у суспільстві.

Теоретичний рівень дозволяє визначити систему вихідних теорій, ідей, понять, які покладені в основу розуміння сутності явища, що вивчається, наукового опису досліджуваних фактів, їх аналізу, узагальнення і синтезу, а також обґрунтувати модель системи виховання соціально-комунікативної культури молодших школярів, підлітків, старшокласників; педагогічні умови реалізації моделі.

Практичний рівень передбачає розроблення та експериментальну апробацію моделі системи виховання соціально-комунікативної культури учнів загальноосвітньої школи у позаурочній діяльності, впровадження ефективних форм, методів, засобів спрямованих на формування соціально-комунікативної культури у молодших школярів, підлітків, старшокласників.

Застосування зазначених концептуальних підходів дає можливість представити виховання соціально-комунікативної культури у школярів як систему науково обґрунтованих педагогічних дій, виховних заходів, побудовану з урахуванням вікових, індивідуальних особливостей учнів, специфіки позаурочної діяльності школи, визначених та експериментально перевірених педагогічних умов.

Реалізація концепції спрямовується на якісне перетворення існуючої педагогічної практики виховання соціально-комунікативної культури в учнів, а також на подальший розвиток теоретико-методологічних і методичних засад проведення виховної роботи у школі загалом.

На основі теоретичного аналізу природи, рушійних сил і механізмів соціально-комунікативної культури особистості нами сформульовані гіпотези дослідження, що експериментально перевірялись.

Головна гіпотеза дослідження полягає в припущенні, згідно з яким соціально-комунікативна культура розглядається як цілісне особистісне утворення, в якому інтегровані духовно-моральні, соціальні, комунікативні та психофізіологічні функції, що забезпечують розвиток учня як суб'єкта соціально-комунікативної культури.

Головна гіпотеза конкретизується в таких часткових припущеннях, згідно з якими виховання соціально-комунікативної культури школярів буде успішним, у випадку якщо:

- спиратиметься на теоретико-методичне підґрунтя, яке забезпечує його ефективну організацію;
- розглядатиметься як цілісний соціально-педагогічний феномен, що має специфічні педагогічні константи, а саме: мету, зміст, форми реалізації, а також

кінцевий результат - рівень вихованості соціально-комунікативної культури особистості;

- буде забезпечено педагогічну підтримку формування соціально-комунікативної культури на всіх етапах виховання учнів загальноосвітньої школи;

- провідними механізмами виховання соціально-комунікативної культури учнів стануть: позаурочна діяльність, спілкування, особистісно-орієнтовані ситуації, самовиховання.

Відповідно до мети та гіпотези визначено основні завдання дослідження:

1. Проаналізувати підходи до визначення поняття "соціально-комунікативна культура особистості" у філософії, культурології, соціології, психології.
2. Здійснити теоретичний аналіз проблеми соціально-комунікативної культури особистості у педагогічній теорії.
3. Розробити змістову структуру соціально-комунікативної культури учнів молодшого, підліткового, старшого шкільного віку.
4. Обґрунтувати критерії та показники вихованості соціально-комунікативної культури в учнів загальноосвітньої школи.
5. Визначити рівні сформованості соціально-комунікативної культури молодших школярів, підлітків, старшокласників.
6. Теоретично обґрунтувати, розробити та впровадити модель системи виховання соціально-комунікативної культури учнів загальноосвітньої школи (зміст, педагогічні умови, форми, методи, засоби).
7. Експериментально перевірити ефективність системи виховання соціально-комунікативної культури учнів загальноосвітньої школи у позаурочній діяльності.

Об'єкт дослідження - процес виховання соціально-комунікативної культури учнів загальноосвітньої школи.

Предмет дослідження - змістовно-технологічні компоненти системи виховання соціально-комунікативної культури учнів загальноосвітньої школи у позаурочній діяльності.

Загальну методологію дослідження становлять: філософські вчення про взаємозумовленість соціальних явищ і педагогічної дійсності, про необхідність їх вивчення в конкретно-історичних умовах; наукові положення про загальну культуру як рівень розвитку суспільства; основні положення системного підходу як методологічного способу пізнання педагогічних фактів, процесів; ідеї діалектичного розвитку особистості в результаті включення в різноманітні види діяльності; філософські, психологічні, соціально-педагогічні положення про розвиток особистості у соціальному середовищі, про соціальну зумовленість процесів формування свідомості й поведінки, теоретичні положення про взаємозв'язок процесів соціалізації особистості; концептуальні ідеї теорії всебічного розвитку цілісної особистості у цілісному навчально-виховному процесі; особистісно-діяльнісний та системно-цілісний підходи до орієнтації виховного процесу під час виховання соціально-комунікативної культури в учнів загальноосвітньої школи. На різних етапах наукового пошуку нами враховувались положення Законів України "Про освіту", "Про загальну середню освіту",

Національної доктрини розвитку освіти, Концепції 12-ти річної загальноосвітньої школи, Концепції виховання дітей та молоді у національній системі освіти.

Використання положень загальної та конкретної методології зумовило формування та обґрунтування понятійно-термінологічного апарату дослідження, визначення провідних ідей і методів їх теоретичного обґрунтування, наукового аналізу досліджуваних фактів і явищ педагогічної дійсності, узагальнення, синтезу, експериментальної перевірки, оцінки відповідності розробленої системи виховання соціально-комунікативної культури учнів загальноосвітньої школи у позаурочній діяльності.

Теоретичну основу дослідження становлять положення і висновки теорій та концепцій щодо: загальних закономірностей розвитку особистості під впливом середовища і виховання (В. Андрущенко, Л. Архангельський, О. Асмолов, І. Бех, Л. Виготський, О. Леонтьєв, І. Кон, С. Рубінштейн, Д. Фельдштейн та інші); психолого-педагогічні теорії особистості та її розвитку у процесі діяльності (Б. Ананьєв, О. Бодальов, Л. Виготський, Г. Костюк, С. Рубінштейн, Б. Теплов та інші); самодетермінації, самоактуалізації особистості як активного суб'єкта поведінки, творця власного життя (А. Петровський, О. Леонтьєв, В. Татенко, А. Маслоу, К. Роджерс, Е. Фромм та інші); становлення загальної культури особистості (І. Василенко, А. Гелен, В. Давидова, Л. Коган, М. Коул, К. Нельсон та інші); основи теорії комунікації (К. Апель, Ю. Габермас, Х. Гадамер, О. Гойхман, А. Димер, В. Кульман, Т. Надїїна, К-Черрі та інші); особистішого зростання людини у процесі комунікативної взаємодії (Г. Аядрєєва, Л. Виготський, Е. Ільєнков, Я. Коломінський, Г. Костюк, О. Леонтьєв, М. Лісіна, А. Мудрик, С. Рубінштейн та інші); ідеї особистісно орієнтованого підходу у вихованні О. Бех); ідеї гуманістичного виховання (В. Сухомлинський, Л. Новикова, К. Роджерс); ідеї системного підходу до виховання (В. Караковський, М. Красовицький, Ю. Конражевський, М. Поташник, Ю. Сокольніков, Е. Юдіна).

Для вирішення поставлених у дослідженні завдань, перевірки сформульованої гіпотези було використано комплекс теоретичних та емпіричних методів дослідження:

- **теоретичні:** аналіз соціологічної, психологічної, педагогічної літератури, порівняння, класифікація, узагальнення для з'ясування змісту базових понять дослідження; порівняльно-історичний метод зарубіжного та вітчизняного досвіду виховання соціально-комунікативної культури у школярів; аналіз результатів вітчизняних і зарубіжних досліджень з метою визначення сутності соціально-комунікативної культури особистості; теоретичне моделювання, узагальнення та систематизація для концептуалізації основних положень дослідження; вивчення навчально-методичної документації;

- **емпіричні:** діагностичні (інтерв'ю, анкетування, тестування), обсерваційні (включене та опосередковане спостереження); статистичні (кількісна та якісна обробка даних); верифікація отриманої інформації шляхом зіставлення даних дослідження; педагогічний експеримент і моніторинг для вивчення стану досліджуваної проблеми, перевірки ефективності запропонованої моделі системи виховання соціально-комунікативної культури в учнів загальноосвітньої школи.

Дослідження здійснювалося в межах констатувального, формувального і контрольного експериментів. Оцінка результатів експериментальної роботи проводилася на основі кількісного і якісного аналізу змін рівнів сформованості соціально-комунікативної культури молодших школярів, підлітків, старшокласників, порівняльного аналізу показників у експериментальних і контрольних групах.

Дослідно-експериментальна база дослідження. Дослідження за темою дисертації проводилося поетапно на базі Житомирської міської гуманітарної гімназії № 23 ім. М. И. Очерета, Липниківської загальноосвітньої школи І—ІІІ ступенів, Станишівської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів, Вересівської загальноосвітньої школи І—ІІІ ступенів, Зороківської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів, Луцького навчально-виробничого комплексу загальноосвітньої школи № 26. Усього експериментом було охоплено 264 учнів молодшого шкільного віку (136 - ЕГ; 128 - КГ); 275 учнів підліткового віку (139- ЕГ; 136 - КГ); 252 учнів старшого шкільного віку (130 - ЕГ; 122 - КГ).

Наукова новизна і теоретичне значення результатів дослідження полягає в тому, що вперше визначено сутність і зміст поняття "соціально-комунікативна культура учня" як інтегральне особистіше утворення в сукупності норм, цінностей, способів поведінки, прийнятих у соціумі, комунікативних умінь і навичок, що забезпечує можливість здійснення суб'єкт-суб'єктної взаємодії, адаптацію та самореалізацію особистості у суспільстві; теоретично обґрунтовано концептуальні засади виховання соціально-комунікативної культури в учнів загальноосвітньої школи, які ґрунтуються на ідеях особистісно орієнтованого, діяльнішого і системного підходів; розроблено та експериментально перевірено модель системи виховання соціально-комунікативної культури учнів загальноосвітньої школи у позаурочній діяльності, яка охоплює когнітивний, емоційно-ціннісний, практичний компоненти, і побудована відповідно до логіки та структури виховного процесу у загальноосвітній школі; розроблено критерії і показники вихованості соціально-комунікативної культури школярів, виділено чотири рівні її сформованості (високий, достатній, середній, низький), що дає змогу вивчати особливості і динаміку сформованості цього інтегрального утворення учнів; виокремлено педагогічні умови, форми, методи, засоби, що забезпечують ефективність виховання соціально-комунікативної культури учнів.

Практичне значення дослідження полягає у розробці й впровадженні системи виховання соціально-комунікативної культури учнів різних вікових груп; вона вміщує дані, які використані при розробці конкретних практичних рекомендацій щодо подальшого вдосконалення виховного процесу в школі загалом; педагоги, психологи і дослідники можуть використовувати сформульовані теоретичні положення та апробовані методики в дослідженні проблем виховання й аналізу його результатів; складанні цілісної програми вивчення рівня сформованості соціально-комунікативної культури учнів загальноосвітньої школи; розробленні й апробації розвиваючого курсу "Вчимося розуміти себе та інших" (для молодших школярів), факультативних курсів "Основи міжособистісних взаємин" (для підлітків), "Я себе вдосконалюю, шукаю своє місце в житті" (для

старшокласників); складанні навчально-методичних посібників "Соціально-комунікативна культура та її виховання у молодших школярів", "Психологія для старшокласників: соціально-комунікативний аспект".

Впровадження результатів дослідження. Наукові положення дисергаційного дослідження, основні висновки і практичні рекомендації упроваджено у виховний процес Житомирської гуманітарної гімназії № 23 (довідка № 257 від 08.06.2007 р.), Липниківської загальноосвітньої школи I-III ступенів (довідка № 73 від 22.05.2007 р.), Станишівської загальноосвітньої школи I—III ступенів (довідка № 164 від 10.12.2006 р.), Вересівської загальноосвітньої школи I-III ступенів (довідка № 194 від 15.12.2006 р.), Зороківської загальноосвітньої школи I-III ступенів (довідка № 34 від 14.09.2006 р.), Луцького навчально-виробничого комплексу загальноосвітньої школи № 26 (довідка № 341 від 14.12.2007 р.).

Вірогідність результатів забезпечується теоретико-методологічним обґрунтуванням його вихідних положень і понятійно-термінологічного апарату; використанням комплексу взаємопов'язаних методів дослідження, адекватних предмету, меті, гіпотезі та завданням дослідження; дослідно-експериментальною перевіркою моделі системи виховання соціально-комунікативної культури загальноосвітньої школи у позаурочній діяльності; аналізом здобутих результатів; репрезентативністю вибірки та використанням методів статистичної обробки експериментальних даних.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і результати дослідження доповідалися автором та обговорювалися на Міжнародних науково-практичних конференціях: "Іван Огієнко і розвиток національної освіти, науки і культури" (Житомир, 2005); "Формування професійної компетентності вчителя в умовах Європейської інтеграції" (Київ-Житомир, 2005); "Інноваційні технології виховання учнів і молоді у позанавчальний час" (Житомир, 2005); "Розвиток наукових досліджень 2005" (Полтава, 2005); "Інноваційні підходи до підготовки педагогічних кадрів у контексті Болонського процесу" (Чернівці, 2005); "Наукові дослідження - теорія та експеримент" (Полтава, 2006); "Педагогічна система Антона Макаренка: історія, реалії і перспективи" (Житомир, 2008); Всеукраїнських науково-практичних конференціях "Молодь і освіта. Європейський вибір" (Житомир, 2007); "XIV Всеукраїнські педагогічні читання "Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю: виховання громадянина"" (Слов'янськ, 2007); "Проблеми виховання дітей та учнівської молоді" (Київ, 2006); "Новаторські навчально-виховні заклади в історії розвитку освіти в Україні" (Житомир, 2007); "Формування професійної компетентності майбутніх учителів початкової школи в контексті моніторингу якості освіти" (Персяслав-Хмельницький, 2006); "Соціально-педагогічні засади виховання морально-гармонійної особистості" (Київ, 2008); регіональних науково-практичних конференціях: "Магістратура: досвід, проблеми, прогнози" (Київ, 2002); "Розвиток творчого потенціалу особистості в контексті педагогічної спадщини В.Сухомлинського" (Новоград-Волинський, 2004); "Будуємо мости толерантності" (Житомир, 2006); "Інноваційна діяльність ПТНЗ - запорука оновлення змісту професійно-технічної освіти" (Житомир, 2008);

"Формування п'днісних орієнтацій навчальної діяльності учнів загальноосвітніх навчальних закладів у контексті сучасних вимог до освіти" (Новоуївинськ, 2008); "Парадигма творення в сучасній науці: на шляху до інтегрованого світогляду" (Острого, 2009); на щорічних засіданнях кафедри педагогіки Житомирського державного університету імені Івана Франка; на семінарах і методичних об'єднаннях класних керівників загальноосвітніх шкіл м. Житомира і Житомирської області.

Публікації. Основний зміст та результати дисертації висвітлено у 32 публікаціях автора (всі одноосібні), з яких 22 - у провідних наукових фахових виданнях, затверджених ВАК України, а також 1 монографії, посібнику.

Кандидатська дисертація на тему: "Формування соціальної відповідальності старшокласників у позанавчальній діяльності" (спеціальність 13.00.07 - теорія і методика виховання) була захищена у 2003 році. Її матеріали у тексті докторської дисертації не використовувалися.

Структура і обсяг дисертації. Робота складається із вступу, чотирьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел, додатків на 99 сторінках. Загальний обсяг дисертації складає 532 сторінки, із них 400 сторінок основного тексту. У списку використаних джерел подано 516 найменувань на 34 сторінках. Робота містить 54 таблиці, 37 рисунків.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми і доцільність дослідження, проаналізовано загальний стан розробленості проблеми у науковій теорії та педагогічній практиці, визначено об'єкт, предмет, мету, концепцію, гіпотезу, завдання, методологічні і теоретичні основи та методи дослідження, відображено апробацію впровадження результатів дослідження.

У *першому розділі дисертації* "**Соціально-комунікативна культура особистості як наукова проблема**" проаналізовано категорії "культура", "соціальний розвиток", "комунікативна культура", "соціально-комунікативна культура", які у дисертаційному дослідженні належать до базових. Аналіз вітчизняних і зарубіжних досліджень дав змогу встановити, що у структурі існуючих напрацювань відсутні роботи, пов'язані із вихованням в учнів соціально-комунікативної культури. Обґрунтовуючи концепцію дослідження, ми виходили з визнання того, що суперечливість протікання педагогічних процесів, їх залежність від великої кількості змінних, ускладнюють дослідження, тому в роботі ми спиралісь як на логіку дійсного, так і на логіку вірогідного і можливого. Врахування детермінованих і стихійних чинників створювало передумови для прогнозування шляхів виховання соціально-комунікативної культури учнів загальноосвітньої школи у позаурочній діяльності.

Оскільки соціально-комунікативна культура особистості ще не була предметом спеціальних педагогічних досліджень, учені розглядали тільки окремі її складові. З'ясовано, що проблему філософсько-методологічного підходу щодо розуміння культури особистості розглядали І. Беккер, Р. Бенедикт, Ф. Вольтер, Г. Гегель, І. Кант, Т. Карвер, А. Келлер, Р. Лінтон, У. Саммер, П. Сорокін,

Е. Тейлор, І. Томас, К. Янг. Подальшого розвитку вона набула у дослідженнях І. Агієнка, П. Гуревича, Н. Злобіна, Е. Маркаряна, В. Межуєва, Т. Ойзермана, Л. Когана, Л. Сохань, Г. Смирнова, А. Уледова та інших, в яких розкривається сутність культури як особливого суспільного феномену, що виявляється у соціально-активній позиції людини та дозволяє їй не лише дотримуватися прийнятих у даному товаристві норм і цінностей, адаптуватися до них, але і виходити за межі цієї системи, виробляти нові норми і цінності, які відповідають зміненим умовам і обставинам.

За І. Агієнком, особистість соціокультурна за своєю сутністю, але індивідуально неповторна за способом свого існування. Але, щоб культура була саме процесом, а не тільки сукупністю готових цінностей, потрібний постійний саморозвиток людини і людства. Суб'єктом культури може бути лише індивід, який прагне саморозвитку, самоформування. У культурі завжди присутній особистісний чинник саморозвитку, тобто перетворення багатства культурного досвіду попередніх поколінь у внутрішнє надбання індивідів, що знову втілюють його зміст у своїй соціальній діяльності, яка спрямована, в свою чергу, на перетворення дійсності й самої людини.

Як показав аналіз сучасних психологічних досліджень, культура особистості є сукупністю соціальних норм і цінностей якими індивід керується у процесі своєї діяльності, реалізуючи свої потреби й інтереси у взаємодії із соціальним оточенням. В основі культури окремої людини лежить її здатність орієнтуватися не на зовнішні, а на внутрішні норми, які, у свою чергу, індивід відпрацьовує в процесі засвоєння заданих ззовні соціальних і культурних норм. Зважаючи на вищезокреслене, доцільно стверджувати, що процес виховання соціально-комунікативної культури передбачає засвоєння людиною певної системи знань, цінностей, норм, моделей поведінки, прийнятих у соціумі, оволодіння якими сприяє взаєморозумінню та забезпечує адекватну адаптацію і самореалізацію особистості у суспільстві.

Процес виховання соціально-комунікативної культури учня неможливий поза його соціальним розвитком, а значить, і поза засвоєнням ним системи соціальних зв'язків, відносин, поза включенням у них. Питання соціального розвитку особистості були предметом вивчення О. Асмолова, Б. Ананьєва, Г. Андрєвої, Є. Андрущенко, І. Бега, Л. Божович, Б. Братуся, А. Валюк, Л. Виготського, Л. Занкова, Г. Костюка, О. Кононко, О. Киричука, Л. Леграна, О. Леонтьєва, Б. Ломова, С. Максименка, Ж.-Л. Муайо, Ж. Піаже, О. Петровського, К. Платонова, Д. Фельдштейна, Е. Фромма, К. Хорні, К. Юнга, Е. Еріксона, В. Ядова, М. Ярошевського та інших. Соціальний розвиток особистості розглядається вченими як установлення та інтеріоризація системи взаємин з іншими людьми і явищами оточуючої дійсності. Кожна стадія соціального розвитку характеризується формуванням визначеної групи особистіших якостей, пов'язаних із віковою чутливістю. Кожний вік чутливий для розвитку конкретних психічних новоутворень особистості й сприйняття нею зовнішніх впливів. У зв'язку з цим, О. Петровський зазначає, що дорога до зрілості проходить мікрофази дитинства (в основному, адаптація особистості), отрочество (в основному, індивідуалізація особистості), і юності, яка веде до інтеграції особистості в суспільстві.

Водночас детальне вивчення категорійного апарату дослідження дало можливість встановити, що соціальний розвиток особистості поза комунікацією, без діалогу, взаємодії й сприйняття людьми один одного неможливий. З іншої сторони, є всі підстави стверджувати, що комунікативний розвиток неможливий без соціального (має значення, про що саме ми говоримо - значущість соціального в комунікації"). Таким чином, соціальний і комунікативний розвиток особистості органічно взаємопов'язані, взаємовпливають і взаємозумовлюють один одного.

Особливості проблеми комунікативної культури розкриваються у працях філософів (Ф.Гемстергойса, М. Хайдеггера, Т.Марселя, М.Бубера, Х. Ортега-і-Гассета, Дж. Міда, К. Ясперса, Д. Дюфрена, С. Франка, Ю. Габермаса, Х. Гадамера, А. Димера, В. Кульмана, К.Черрі, Т. Шибутані, Е. Муньє, М.Бахтіна, Л. Буєвої, Л. Когана, С. Сарнавської).

Комунікативна культура визначається цими вченими як становлення і розвиток контактів між людьми, що включають в себе обмін інформацією, вироблення єдиної стратегії взаємодії, сприймання та розуміння іншої людини. Існування людей у світі цими авторами розуміється як розвиток взаємовідносин "Я" та "Інший" або "Я" і "Ти".

У філософських концепціях М. Дюфрена і Дж. Міда комунікативна культура виступає як засіб передачі форм культури та суспільного досвіду людства за допомогою діалогічного контакту. Спілкування, на думку, К. Ясперса, як екзистенційна комунікація є процесом самореалізації особистості. Я. Фейербах стверджує, що людська сутність виявляється лише у діалозі, спілкуванні.

У комунікативній теорії спілкування, яка представлена К. Апелем, Ю.Габермасом, Х.Гадамером, А.Димером, В.Кульманом, К.Черрі акцентується увага на необхідності створення нової етики людських взаємин, пошуку таких універсальних цінностей, які сприяли б порозумінню між людьми. Визнання особистої значимості партнерів зі спілкування, поважливе ставлення до них, утворює центральний пункт принципу універсалізації комунікативної етики. Філософи наголошують на соціальному характері комунікації, оскільки "комунікація", на їх думку, є "суспільною справою, то люди утворили безліч комунікативних систем, що у своїй сукупності визначають суспільне життя".

Французький філософ Е. Муньє, досліджуючи проблему комунікації, зазначає, що кожна особистість за своєю сутністю комунікабельна, але коли міжлюдські зв'язки слабшають або набувають спотворених форм, людина втрачає своє глибинне "Я". Саме тому, завдання виховання полягає в тому, щоб навчитися поєднувати й узгоджувати різні життєві позиції, не втрачаючи при цьому своєї індивідуальності.

Т. Шибутані наголошує на діалогічному характері людських взаємин, метою яких є досягнення згоди. Коли виникає згода, то це дає змогу кожному учаснику узгодженій дії зрозуміти бачення інших комунікантів, їхні мотиви, інтереси, напрями діяльності.

Досить повно і глибоко комунікативна культура висвітлена у працях Л. Буєвої, Л. Когана. Їхні позиції відображають дві різні тенденції у підході до проблеми комунікативної культури. Зокрема Л. Буєва розглядає діяльність і

комунікативну культуру як дві взаємопов'язані, відносно самскліпні, але не рівноцінні сторони єдиного процесу життя (індивідуальна та соціальна) і звергає увагу на те, що у спілкуванні здійснюється раціональний, емоційний взаємовплив і взаємодія індивідів. За, Л. Коганом, спілкування є вільною взаємодією унікальних партнерів, зв'язок, яких вимагає врахування соціального, психологічного та інших аспектів.

У психологічній науці комунікативна культура окреслюється як важливий компонент загальної культури, соціального розвитку особистості. Зокрема вченими розглядається соціальна сутність спілкування (Г. Андреева, А. Брудний, В. Ковальов, О. Леонтьев та ін.), його зв'язок з пізнавальними, мисленнєвими процесами (Л. Виготський, В. Лекторський, Б. Ломов, Г. Щедровицький та ін.), засоби спілкування (О. Бодальов, В. Звєгінцев, Б. Ломов, В. М'ясищев, В. Семиченко, Ю. Шерковін, Т. Яценко та ін.), його генезис (М. Лісіна, Б. Поршнев, П. Протасевич та ін.), педагогічний аспект (І. Бех, Л. Божович, Я. Коломінський, О. Корніяка, О. Леонтьев, А. Мудрик та ін.).

Психологами також виділяються комунікативна, інтерактивна і перцептивна сторони спілкування. Комунікативній стороні спілкування присвячені роботи (Т. Дрідзе, О. Леонтьєва, Б. Паригіна, Б. Радіонова, Г. Ласауелла, А. Сміт та інших); інтерактивній (Б. Ломова, Н. Обозова, Г. Блумера, Н. Гроса, А. Строса та інших); перцептивній (Г. Андреевої, А. Бодальова, Л. Гофмана, Я. Коломінського, Р. Абельсона, Дж. Брунера та інших). Зазначено, що комунікативні властивості є інтегральними характеристиками особистості, за допомогою них здійснюється взаємозв'язок особистості із соціумом, сприйняття та відображення нею соціальних відносин, забезпечуються контакти між людьми.

Аналіз наукових джерел дає змогу виокремити низку робіт присвячених віковій динаміці спілкування, вихованню комунікативних умінь і навичок школярів (Н. Воробйова, І. Кон, О. Корніяка, А. Мудрик, Т. Снегирьова та інші.). Зокрема А. Мудрик виділяє наступні вікові етапи спілкування: дитячий, предметом якого є предметно-практична діяльність молодших школярів; підлітковий, предметом якого є сам підліток як суб'єкт практичної діяльності; перехідний, предметом якого є сам школяр як суб'єкт спілкування; юнацький, предметом якого є старшокласник як суб'єкт взаємин.

Аналіз базових понять теми дослідження у науковій літературі дає підстави визначити соціально-комунікативну культуру як певний ступінь єдності комунікативних і соціальних властивостей індивіда, що виявляється у його вмінні розв'язувати різноманітні життєві проблеми засобами спілкування, встановлювати міжособистісні взаємини на різних рівнях для забезпечення адекватної адаптації й самореалізації у суспільстві.

Вивчення окресленої проблеми у педагогічній науці дає змогу констатувати, що вченими досліджувалися тільки окремі складові соціально-комунікативної культури особистості. Просвітители епохи Відродження (Я. Коменський, Дж. Локк, М. Монтень, Р. Оуен, Й. Песталоцці, Ф. Рабле, Ж. -Ж. Руссо) надавали великого значення культурі спілкування, зовнішньому вияву думок і почуттів людини, її вмінню налагоджувати взаємовідносини з іншими. Зокрема, Я. Коменсь

закликає педагогів скласти правила поведінки і суворо стежити за тим, щоб учні скромно спілкувалися. Дж. Локк підкреслює у своїх працях, що моральні норми і правила поведінки не повинні бути чимось зовнішнім, вони мають стати глибоко особистісними якостями молодої людини. На важливості соціуму, спілкування у розвитку дитини наголошує Ж.-Ж. Руссо. Ним вперше були розвинуті ідеї соціальної автономії молоді стосовно старших та її індивідуального визначення, на противагу пасивному "пристосуванню" до існуючих умов. Вихователі повинні готувати дитину до життя у соціумі, розвивати у неї вміння поводитися із людьми, що включають в себе доброзичливе ставлення до інших, доброту, гуманність, співчуття.

Основи навчання красномовства, культури спілкування, формування у молоді моральних, соціальних якостей, відображаються у творах вітчизняних педагогів Л. Барановича, І. Галятовського, І. Гізля, М. Драгоманова, П. Могили, А. Макаренка, І. Огієнка, С. Полоцького, Ф. Прокоповича, С. Русової, Г. Сковороди, Е. Славинецького, В. Сухомлинського, К. Ушинського, Я. Чепіги, С. Шацького, В. Ясинецького. Поведінка дитини, за Г. Сковородою, повинна характеризуватися дотриманням правил і норм життєдіяльності у соціумі, виявленням культури спілкування у взаєминах, поєднанні своїх особистісних прагнень і бажань з інтересами інших добродійних людей.

Основу взаємин "педагог - учень" К. Ушинський вбачав в одвічних соціальних потягах людини - потребі у спілкуванні й здатності взаємного "магнетизування", морально-вольового впливу один на одного. При цьому педагог наголошує на важливості навчання дітей рідної мови, формування у них комунікативної культури.

Важливий внесок у розробку проблеми виховання проблеми соціально-комунікативної культури школярів зробили С. Шацький, А. Макаренко, В. Сухомлинський, І. Іванов, виховні системи яких побудовані на власному досвіді роботи з дітьми. Зокрема С. Шацький - один із засновників нових форм роботи з дітьми і підлітками - дитячих клубів, дає опис і аналіз соціально-комунікативної діяльності вихованців, обґрунтовує закономірності формування колективу: самоврядування, чіткий розподіл обов'язків, організація корисної діяльності в умовах взаємодопомоги і контролю, шефство старших над молодшими, громадська думка, формування звичаїв.

А. Макаренко, працюючи із специфічним контингентом довів, що значущість кожного окремого індивіда у структурі цілісної людської спільності визначається тим, наскільки він здатний плідно долучатися до суспільного життя та як він підготовлений соціумом до цього процесу. Формування комунікативної культури педагогів він убачав у вмінні висловлювати одну і ту саму педагогічну вимогу кількома інтонаціями відповідно до ситуації, вмінні читати на обличчях вихованців їхні внутрішні стани, вмінні керувати мімікою, жестами, поведінкою, вмінні грати в дитячому колективі, вмінні сказати так, щоб у слові педагога відчували його волю, культуру, особистість.

Спілкування з іншими людьми, його вплив на думки і волю вихованців, їхні погляди, бачення людського світу визначає, на думку В. Сухомлинського, якою

стане людина у майбутньому. Системний підхід до формування особистості школяра через спілкування був реалізований педагогом у три етапи. У ході першого етапу формувалася системна оцінка особистості учня, на базі цієї оцінки створювалися організаційні принципи взаємодії вчителя з конкретним учнем (другий етап), у ході третього етапу створювалася техніка обміну думками, почуттями.

Проблемі виховання комунікативної культури, комунікативних умінь школярів присвячено роботи К. Гончара, А. Сайтфутдінової, В. Соколової, В. Штифурак та інших.

Проведення ретроспективного аналізу феномену "соціально-комунікативна культура" у педагогічній науці дозволяє схарактеризувати його, як засвоєння особистістю норм, цінностей, моделей поведінки прийнятих у соціумі, розвиток у неї комунікативних умінь, що обумовлюють її здатність до суб'єкт-суб'єктної взаємодії, адаптацію у соціумі.

У *другому розділі "Моделювання системи виховання соціально-комунікативної культури учнів загальноосвітньої школи"* обґрунтовано систему виховання соціально-комунікативної культури учнів загальноосвітньої школи у позаурочній діяльності, розкрито змістову структуру, визначено критерії, показники і рівні сформованості соціально-комунікативної культури учнів загальноосвітньої школи.

Системний підхід у навчанні і вихованні досліджували А. Арсенєв, М. Данилов, Т. Ільїна, В. Красвський, Н. Кузьміна, І. Лернер, М. Скаткін. Обґрунтуванню педагогічних систем присвячені роботи В. Безпалько, Н. Зоріної, Г. Легенського, В. Вікторова, П. Фролова, систем виховання школярів В. Караковського, М. Красовицького, Ю. Конаржевського, М. Поташника, О. Сидельковського, Ю. Сокольнікова, М. Стшаненкова, Е. Юдіна.

В основу нашої системи покладено *концентричний* принцип побудови, який полягає в поступовому змістовому розширенні й поглибленні компонентів системи. Компоненти системи єдині, але вони зумовлені віковими особливостями учнів і специфікою позаурочної діяльності. Позаурочна діяльність організовується і проводиться у вільний від уроків час педагогічним колективом, органами дитячого самоврядування для розширення діапазону соціальної взаємодії і спілкування учнів, підвищення їхнього соціального статусу у середовищі ровесників (задоволення потреби у визнанні, повазі, підтримці, захищеності), формування соціально-комунікативної культури. Взаємодія суб'єктів виховного процесу передбачає співробітництво, кооперацію, а не прямий вплив, що часто призводить до адміністрування.

Система виховання соціально-комунікативної культури учнів загальноосвітньої школи в позаурочній діяльності має чітку структуру, основними компонентами якої є:

1. Цільовий компонент, який включає мету та завдання. Мета визначає усю систему виховання, її характер і основні принципи організації педагогічної діяльності. Вона полягає у вихованні соціально-комунікативної культури учнів загальноосвітньої школи. Мета відповідно декомпонується на низку конкретних завдань:

- набуття учнями знань про соціально-комунікативну культуру особистості, механізми її прояву, розвиток соціально-комунікативних умінь;

- цілеспрямована організація суб'єкт-суб'єктної взаємодії для виявлення учнями соціально-комунікативної культури, підвищення їхнього соціального статусу в середовищі ровесників (задоволення потреби у визнанні, повазі, підтримці, захищеності);

- розвиток оптимальних моделей взаємин у системі "педагог - вихованець - дитячий колектив - батьки" з метою забезпечення сприятливих умов для формування соціально-комунікативної культури школярів.

2. Змістовий компонент системи виховання соціально-комунікативної культури учнів представлений взаємопов'язаними і взаємозумовлюючими компонентами: когнітивним, який включає знання про сутність і зміст соціально-комунікативної культури особистості; емоційно-ціннісним, який характеризується почуттями, переживаннями, що відображають ставлення вихованця до соціально-комунікативної культури як особистісної цінності, сформованістю у нього позитивних мотиваційних установок на спілкування, взаємодію; практичним, ідо віддзеркалює ступінь сформованості у школярів соціально-комунікативних умінь і навичок. Відповідно вони виконують інформаційну, спонукальну і діяльнісну функції.

3. Технологічний компонент відбиває динамічну сторону взаємодії суб'єктів виховної системи і репрезентується у технологічному забезпеченні (формах, методах, засобах), принципах, педагогічних умовах. Зокрема, суттєвими елементами системи є: цілеспрямована організація суб'єкт-суб'єктної взаємодії вихованців у різних формах позаурочної діяльності з метою усвідомлення ними сутності й змісту соціально-комунікативної культури як їхньої особистісної цінності, накопичення досвіду соціально-комунікативних умінь і навичок; організація методичної роботи з учителями задля підвищення їхньої компетентності щодо виховання соціально-комунікативної культури у школярів; робота з батьками стосовно підвищення їх особистісної готовності до суб'єкт-суб'єктної взаємодії з дітьми та з метою становлення позитивних взаємин батьків і дітей у сім'ї та реалізується у відповідних формах, методах.

Система виховання побудована на принципах цілеспрямованого створення емоційно збагачених виховних ситуацій; особистісно-розвиваючого спілкування; використання співпереживання; систематичного аналізу вихованцем власних і чужих учинків.

Складовими елементами технологічного компонента є педагогічні умови: розвиток в учнів емоційно-ціннісного ставлення до соціально-комунікативної культури як особистісної цінності; організація пізнавальної, комунікативної, особистісно й соціально-значущої позаурочної діяльності дітей у школі; створенні дитячого самоврядування для самоствердження кожного вихованця та підвищення соціального статусу в середовищі ровесників; застосування у виховній діяльності активних форм, методів, засобів формування соціально-комунікативної культури; систематичне діагностування та корекція рівня вихованості соціально-комунікативної культури у школярів; формування оптимальних моделей взаємодії у

системі "педагог - вихованець - дитячий колектив - батьки"; науково-методичне забезпечення виховного процесу в школі.

4. Результативний компонент системи виховання соціально-комунікативної культури учнів містить реальні показники її ефективності, що відбивають ступінь досягнення поставлених цілей і суттєві зрушення, які характеризують якісну і кількісну сторону функціонування системи виховання. Результат - сформованість соціально-комунікативної культури учнів загальноосвітньої школи.

Змістова структура соціально-комунікативної культури представлена когнітивним, емоційно-ціннісним, практичним компонентами. Когнітивний компонент характеризує співвідношення рівня розвитку знань учня про культурні норми, правила, способи поведінки, прийняті в соціумі, структуру і стилі спілкування, особливості міжособистісної взаємодії. Емоційно-ціннісний компонент інтегрує цінності, установки, переконання особистості і є основою формування мотивів соціально-комунікативної культури учня. Практичний компонент соціально-комунікативної культури учня репрезентує свідомо регульовану поведінку на основі соціально-значущих норм, правил, соціальної активності. Він передбачає оволодіння вихованцями соціально-комунікативними вміннями і навичками, які дозволять їм успішно встановлювати контакти з іншими людьми та приймати обґрунтовані, адекватні рішення в ситуаціях міжособистісної взаємодії.

З'ясовано, що новоутвореннями, які визначають особливості виховання соціально-комунікативної культури молодшого школяра є: виникнення соціальних, комунікативних потреб; прагнення до соціальної оцінки і самооцінки; переживання (співчуття, симпатії, прагнення допомагати іншим); розвиток морально-комунікативних якостей (ввічливості, товариськості, чуйності, емпатійності, ширості, порядності, скромності, комунікабельності тощо); комунікативних умінь (уміння говорити, слухати); перцептивних умінь (уміння відчутти стан іншої людини); інтерактивних умінь (експресивні реакції").

Новоутворення, що визначають особливості розвитку основних характеристик соціально-комунікативної культури підлітка є: виникнення мотивів, спрямованих на соціально-комунікативний контакт, етичні принципи міжособистісної взаємодії; виникнення стійкої системи ціннісних орієнтацій; почуття дорослості як особливої форми самосвідомості; розвиток морально-комунікативних якостей (ввічливості, порядності, поваги до інших, доброзичливості, комунікабельності, емпатійності тощо); розвиток культури мовлення (вміння вести розмову, слухати, володіти голосом, інтонацією, мімікою, пантомімікою); вміння соціальної взаємодії (здатність встановлювати контакт, здатність до самопрезентації); вміння сприймати і розуміти іншу людину. Соціально-комунікативна культура є сферою задоволення потреб підлітка у самопізнанні, пізнанні й оцінці інших людей, самовираженні й самоствердженні у взаємодії, спілкуванні.

Серед новоутворень, що визначають розвиток основних характеристик соціально-комунікативної культури старшокласника, можна виокремити: виникнення стійких соціальних, комунікативних мотивів; домінування спрямованості на комунікативний контакт; переосмислення ціннісних орієнтацій,

все більша їх деперсоналізація, відхід від референтних осіб; формування провідних орієнтацій на майбутнє, готовність до особистішого й професійного самовизначення; набуття почуття особистісної цілісності (ідентичності); психосексуальної ідентичності; розвиток морально-комунікативних якостей; культури мовлення (вміння вести розмову, слухати); перцептивних умінь, пов'язаних із сприйманням й оцінкою іншої людини; інтерактивних умінь, що характеризують здатність встановлювати комунікативний контакт із суб'єктом спілкування; розвиток експресивних реакцій.

Соціально-комунікативна культура школяра репрезентується через оволодіння ним певним досвідом, який складається із п'яти компонентів: 1) ціннісний досвід: інтереси, ідеали, переконання, соціальні норми. Цей досвід орієнтує зусилля учнів на формування соціально-комунікативної культури (в нашому випадку він є вираженням соціально-комунікативного ідеалу і зразком вихованця з високим рівнем розвитку соціально-комунікативної культури); 2) досвід рефлексії: співвідношення знань про свої можливості, самого себе з вимогами діяльності (у нашому випадку - з вимогами соціально-комунікативної діяльності); 3) досвід звичайної активізації: адаптація до певної ситуації спілкування, взаємодії, змін умов, орієнтація на визначені умови в досягненні успіху (допомагає пристосувати свої зусилля для вирішення значимих завдань, зокрема, готовності до особистісного і життєвого самовизначення); 4) операційний досвід: соціально-комунікативні вміння, а також вміння саморегуляції (об'єднання конкретних знарядь перетворення ситуації і своїх можливостей); 5) досвід співробітництва: формується у взаєминах і спілкуванні вихованців з ровесниками, іншими людьми, сприяє об'єднанню зусиль, спільному вирішенню завдань та передбачає суб'єкт-суб'єктну взаємодію.

Всі п'ять компонентів суб'єктивного досвіду складають цілісну систему життєвого досвіду школяра як суб'єкта взаємодії, спілкування, життєвого самовизначення. Виявлення цього досвіду вихованцями є необхідною умовою виховання у них соціально-комунікативної культури.

Відповідно до структури розроблено критерії й показники вихованості соціально-комунікативної культури учнів загальноосвітньої школи. Критерієм розвитку когнітивного компонента є повнота, глибина осмислення, міцність знань про соціально-комунікативну культуру та усвідомлення доцільності оволодіння ними, а показниками нами визначається: розуміння сутності соціально-комунікативної культури особистості, механізмів її прояву та усвідомлення необхідності її виявлення у щоденній життєдіяльності; знання культурних норм, правил, моделей поведінки, прийнятих у соціумі та усвідомлення доцільності їх дотримання; набуття системи знань про комунікативні властивості особистості, структуру і стилі спілкування. Критерієм емоційно-ціннісного компонента є спрямованість, стійкість, дієвість мотивів. Він характеризує розвиток ціннісно-орієнтаційної свідомості й визначення на цій основі кола особистісно-значимих цінностей, а показниками є: ціннісне ставлення до культурних норм, правил, моделей поведінки, прийнятих у соціумі; наявність емоційно-позитивного ставлення до себе, ровесників, старших, оточуючої дійсності; гуманістична

установка на спілкування; розвинута емпатія; емоційна саморегуляція. Практичний критерій дає змогу встановити ступінь відповідності мотивів соціальної поведінки школярів із їхніми діями та вчинками. Крім того, він є спонуканням вихованців до зусиль, спрямованих на самопізнання, самореалізацію ними власних можливостей, до саморозвитку їх як суб'єктів соціально-комунікативної культури. Показниками практичного компонента соціально-комунікативної культури школярів є: свідомо регульована діяльність, поведінка, спілкування на основі соціально-значущих норм, правил; творчий характер суб'єкт-суб'єктної взаємодії, спілкування, варіативність поведінки; розвиток морально-комунікативних якостей; оволодіння системою соціально-комунікативних умінь і навичок; соціально-комунікативна активність; успішна адаптація і самореалізація у соціумі.

Дані показники стали основою для виявлення чотирьох груп учнів, які відповідають високому, достатньому, середньому та низькому рівням сформованості соціально-комунікативної культури.

Так, високий рівень сформованості соціально-комунікативної культури визначається тоді, коли учень має глибокі міцні знання щодо норм, правил, моделей поведінки, прийнятих у соціумі та усвідомлює доцільність їх дотримання, виявляючи при цьому стійку активність у розширенні й поглибленні знань. Школяреві властиве емоційно-позитивне ставлення до інших людей, себе, оточуючої дійсності. Він усвідомлює особистісну цінність кожної людини, відчуває інтерес до неї та повагу до її людської гідності. Завжди доброзичливий, чуйний, уважний, принциповий і толерантний у взаєминах з ровесниками, він буде їх на основі поваги, розуміння і допомоги. Поважає старших і виявляє готовність допомагати тим, хто цього потребує. Відкритий для діалогу і співпраці. В учнівському колективі такі школярі мають досить високий статус, демонструють лідерські якості. Вихованцям з названою характеристикою притаманна доброзичливість, товариськість, ввічливість, комунікабельність, контактність, адаптивність. Такі учні самокритичні, вимогливі до себе та інших, мають адекватну самооцінку. Їм також властива розвинута рефлексія, емпатія. У них сформований повний обсяг комунікативних умінь і навичок, які дозволяють їм успішно встановлювати контакти з іншими людьми; розвинені експресивні уміння, які забезпечують адекватний висловлюванням міміко-пантомімічний супровід; перцептивно-рефлексивні уміння, які дають можливість пізнавати внутрішній світ партнера зі спілкування та розуміння самого себе.

Достатній рівень сформованості соціально-комунікативної культури характеризується достатньо глибокими уявленнями учня про норми, цінності, моделі поведінки, прийняті у соціумі, та усвідомленням необхідності їх дотримання у повсякденних взаємовідносинах. Для вихованців із названим рівнем сформованості характерні прояви соціально цінної мотивації у взаємодії з іншими людьми, хоча іноді їх поведінка мотивується бажанням завоювати позитивне ставлення оточуючих, прагненням уникнути непрямної ситуації, а також відсутністю активності у цьому напрямку. Характерною особливістю таких вихованців є їх непослідовність у словах і діях. Достатній рівень відбиває сформованість соціально-комунікативної культури у взаємовідносинах,

доброзичливе, чуйне і толерантне ставлення до інших, ввічливість, повагу, тактовність. Школярі мають адекватну самооцінку, розвинену здатність до саморегуляції **Еласних** дій. Вони мають сформовані комунікативні уміння і навички, що забезпечують їм легкість спілкування і полегшує контакти.

Середній рівень сформованості є рівнем фрагментарних знань стосовно соціально-комунікативної культури. Ці знання неглибоко усвідомлюються та не мають адекватного особистісного сенсу, тобто не мотивуються внутрішньою потребою, а школяр діє згідно з **ними** тому, що так чинять інші, цього вимагають. Його поведінка часто зумовлюється ситуативно - залежно від вимог, інтересів, потреб і під впливом значимих людей. Учень не завжди може регулювати своїми емоціями, почуттями, діями, вчинками. Усвідомлює необхідність дотримання культурних норм, моделей поведінки, прийнятих у соціумі, але часто не може оцінити й проаналізувати відповідно до них власну поведінку і вчинки інших людей.

Школяр не завжди усвідомлює цінність іншої людини. Іноді не відчуває інтересу до неї, не поважає її людську гідність. Не характеризуються доброзичливістю, чуйністю, уважністю, принциповістю і толерантністю у взаємовідносинах, рідко буде їх на основі поваги і розуміння. Ці якості проявляються лише у ставленні до близьких і друзів. Не зголошується допомагати тим, хто цього потребує в різних життєвих ситуаціях. їм властива егоцентричність, орієнтація на свої власні інтереси і неадекватна самооцінка; недостатня гнучкість у способах впливу, взаємодії; підвищена конфліктність, відсутність партнерської орієнтації; низький рівень адаптації у соціумі. Вирізняються пасивністю у протистоянні негативним проявам поведінки з боку інших. Вихованці мають труднощі комунікативного характеру, пов'язані з недостатнім оволодінням ними вербальними і невербальними засобами встановлення контакту. їм властива невиразність експресивно-мімічних засобів спілкування. Доручені справи виконують, як правило, під примусом, після багаторазових нагадувань і під контролем. Навички саморегуляції розвинуті недостатньо.

Для низького рівня сформованості соціально-комунікативної культури характерні недостатньо повні знання про норми, правила поведінки, прийняті у соціумі, комунікативні особливості особистості. Ці знання позбавлені системності й не завжди знаходять вияв у поведінці вихованців. У них також спостерігається відсутність активності у поведінці й розширенні знань.

Школяр не завжди усвідомлює необхідність дотримання соціальних норм у взаєминах з іншими людьми і, як наслідок, не може оцінити відповідно до них власну поведінку і вчинки інших людей. Спонукальним механізмом дотримання соціальних норм виступають тільки окремі люди або клас. Соціальні норми не мотивуються внутрішньою потребою. Йому властивий низький рівень адаптації у соціумі, що виявляється в уникненні широких контактів і соціальних ролей, у яких **можна** привернути до себе увагу оточуючих. Такі вихованці часто попадають під вплив інших.

Вихованець не усвідомлює цінності іншої людини. Байдушний до неї, не поважає її людської гідності, не виявляє доброзичливості, товариськості, ввічливості, чуйності, тактовності, толерантності у взаєминах з ровесниками і

старшими. У нього не сформовані уміння ефективного розв'язання конфліктних ситуацій, запобігання їм, комунікативні уміння. Ретельно виконується лише те, що прямо контролюється. Відсутні навички самоконтролю і саморегуляції поведінки.

У *третьому розділі "Діагностика сформованості соціально-комунікативної культури учнів та технології її виховання у загальноосвітній школі"* здійснено констатувальний експеримент, у процесі якого поглиблено вивчено рівні сформованості когнітивного, емоційно-ціннісного, практичного компонентів соціально-комунікативної культури молодших школярів, підлітків, старшокласників; обґрунтовано модель системи виховання соціально-комунікативної культури учнів загальноосвітньої школи; охарактеризовано взаємозв'язки між компонентами моделі; визначено педагогічні умови її реалізації; виокремлено технології виховання соціально-комунікативної культури учнів у позаурочній діяльності.

Результати констатувального етапу експерименту (аналізуючи рівень сформованості соціально-комунікативної культури школярів поряд із даними, отриманими за допомогою стандартних і модифікованих нами методик відповідно до вікових особливостей), ми враховували експертні оцінки та думки педагогів, батьків, засвідчили недостатній рівень сформованості у молодших школярів, підлітків, старшокласників компонентів соціально-комунікативної культури.

Вихованцям бракує знань про соціально-комунікативну культуру, комунікативні властивості особистості, способи і засоби спілкування, особливості взаємин. Виявлення ними соціально-комунікативної культури у взаєминах не завжди мотивується внутрішньою потребою, у багатьох із них недостатньо розвинені навички саморегуляції емоцій, соціально-комунікативні вміння.

Результати вивчення стану виховної роботи у школі виявили значні недоліки у її проведенні зі школярами: більшість педагогів не вивчають рівні вихованості учнів, їхні індивідуальні особливості, проводять виховну роботу, не аналізуючи результати; досить часто вони акцентують свою увагу на отриманні формальних показників роботи, а не на формуванні у вихованців соціально-комунікативної культури, розвитку у них потреби в адекватному самовираженні, самоствердженні, розкритті їхньої індивідуальності, творчого потенціалу у спілкуванні, взаємодії, суспільній діяльності; спостерігається надмірне захоплення вихователів організаційними питаннями, а не розвитком самодіяльності й ініціативи учнів. Виховна взаємодія вихователя і вихованців будується, в основному, за об'єктивним типом, а не на основі співробітництва й співтворчості. Недостатньо використовується, а в деяких школах, взагалі нехтується такий важливий напрям роботи, як робота з батьками, що виявляється у відсутності позитивного зворотнього зв'язку між школою і сім'єю, дотриманні єдиних підходів до виховання дітей. Аналіз стану взаємин "батьки - дитина" засвідчує про наявність психологічних бар'єрів у спілкуванні батьків і дітей, обмеженості його змісту, конфліктності, незнанні батьками вікових та індивідуальних особливостей дітей. Виявлені недоліки стали передумовою дій організації спеціальної виховної роботи, спрямованої на отримання школярами знань про сутність і особливості соціально-комунікативної культури особистості, вироблення у них ціннісного ставлення до цього інтегрального

утворення особистості, розвиток соціально-комунікативних умінь і навичок, оптимізацію взаємин у системі "педагог - вихованець", "батьки - дитина".

Система виховання соціально-комунікативної культури учнів загальноосвітньої школи потребує цільового орієнту, моделі, яка б повною мірою забезпечувала досягнення своєї мети.

У процесі створення моделі ми дотримувалися наступних вимог: експертної оцінки ідеї (реалістичність осмислення задуму); цілісності (об'єкт дослідження і його модель необхідно розглядати як систему, якій притаманна ознака цілісності); продуктивності, що забезпечує отримання реального освітнього результату; раціональності й доцільності (мінімізацію довжини шляху проектування); реальності термінів.

Побудова моделі здійснювалася за таким алгоритмом: 1) виявлення суттєвих факторів, що можуть вплинути на результат виховання соціально-комунікативної культури учнів; 2) об'єднання факторів за загальними ознаками й скорочення їх переліку; 3) встановлення кількісного співвідношення між елементами процесу.

Приймаючи рішення щодо позиційного розміщення компонентів моделі, ми виходили з того, що воно, по-перше, має відображати структурні утворення соціально-комунікативної культури, по-друге, - логіку виховного процесу загальноосвітньої школи. Зазначено, що у структурі моделі мають бути відображені також форми, методи, засоби, за допомогою яких здійснюється виховання соціально-комунікативної культури молодших школярів, підлітків, старшокласників. На рисунку 1. подано модель системи виховання соціально-комунікативної культури учнів у позаурочній діяльності, яка відображає її цілісну структуру. Для успішної реалізації спроектованої моделі детально проаналізовано змістову структуру соціально-комунікативної культури, виділено зміст та основні напрями, визначено педагогічні умови, технологічне забезпечення.

Ефективне функціонування моделі можливе за умови адаптаційного управління процесом виховання, яке ми визначили як цілеспрямованість і гнучкість підпорядкування проектної мети і завдань соціокультурним і освітнім потребам загальноосвітнього навчального закладу, свобода вибору, що гарантує кожному суб'єктові виховного процесу вільне визначення власних інтересів, вибір видів і форм діяльності у позаурочний час.

Зазначено, у зв'язку з тим, що молодшим школярам не завжди відомі знання про людину, самих себе, механізми конструктивної взаємодії з оточуючими, нами був розроблений розвиваючий курс "Вчимося розуміти себе та інших". Він передбачає набуття вихованцями комунікативної системи знань, умінь і навичок, оволодіння механізмами взаємопізнання, взаєморозуміння (ідентифікації, рефлексії, емпатії). Курс складається з декількох розділів: "Я - неповторна людина", "Я і спілкування у моєму житті", "Учуся взаємодіяти" тощо. Кожне заняття включає теоретичний блок та низку практичних вправ, тестів, ігор, тренінгів, під час виконання яких школярі оволодівають необхідними навичками самоаналізу і саморозуміння, розуміння інших людей. Означені заняття сприяють формуванню у вихованців власної думки; засвоєнню знань і умінь конструктивного спілкування і взаємодії; оволодінню навичками саморегуляції емоційного стану, настрою.

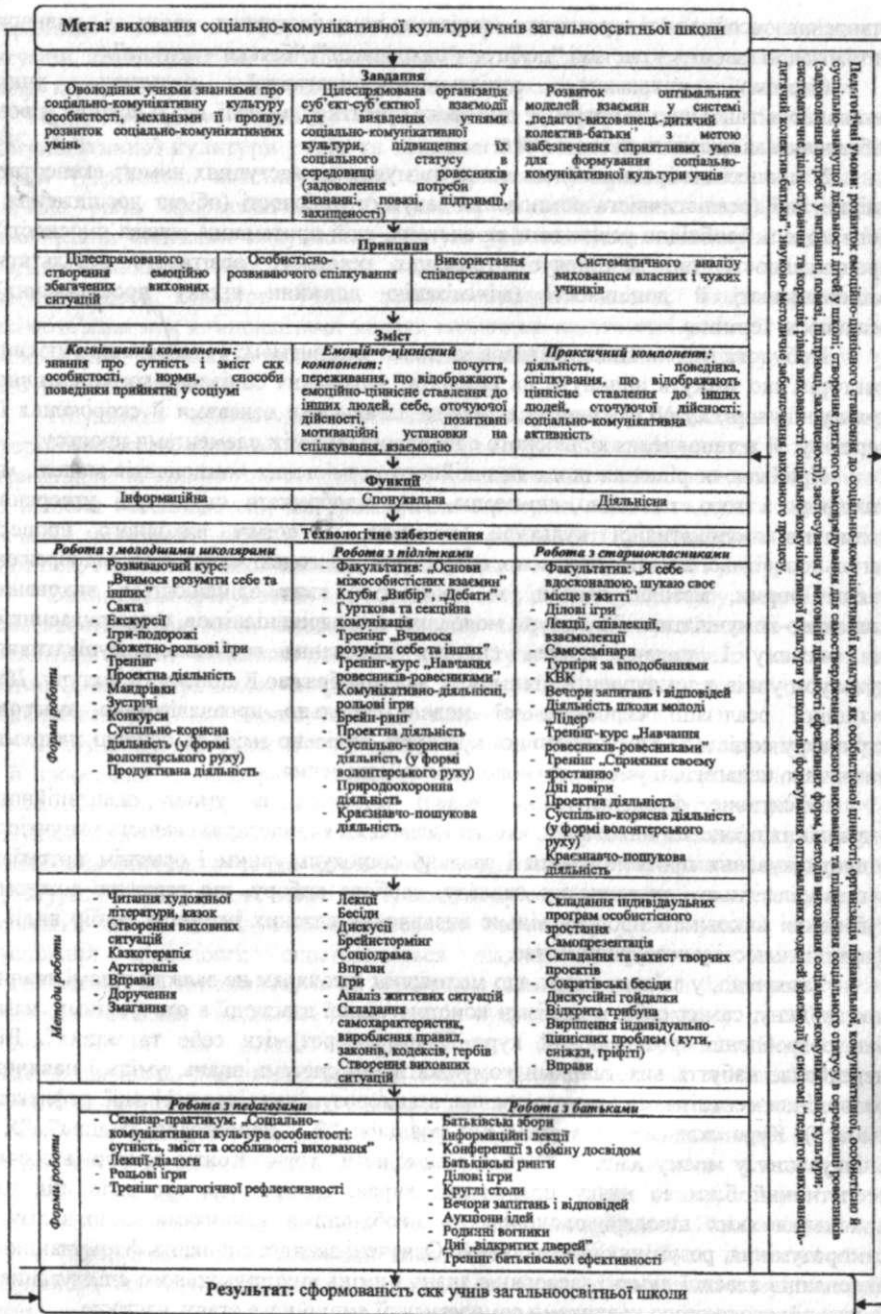

Рис.1. Модель системи виховання С К К учнів загальноосвітньої школи у позаурочній діяльності

Упровадження у виховну практику початкової школи ігор-подорожей, сюжетно-рольових ігор, організація пізнавальної, комунікативної, проєктної й суспільно-корисної діяльності сприяли формуванню у молодших школярів соціально-комунікативної культури.

Серед форм роботи, які використовувалися нами у процесі експериментальної роботи з підлітками, особливо значення ми надавали реалізації факультативного курсу. Запропонована програма факультативу "Основи міжособистісних взаємин" побудована з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей підлітків, рівня їх соціально-комунікативного досвіду. Завданнями курсу передбачалося подальше ознайомлення підлітків із основами соціально-комунікативної культури; формування у них внутрішнього переживання соціально-комунікативної культури як особистісної цінності; виховання у підлітків шанобливого ставлення до оточуючих людей, ввічливості, доброзичливості, чуйності, толерантності, відповідальності тощо; формування вміння аналізувати проблеми у взаєминах між людьми та знаходити оптимальні шляхи їх вирішення; навчання вихованців практичних прийомів спілкування, саморегуляції поведінки у різних життєвих ситуаціях.

Структура занять факультативу передбачала поєднання теоретичного матеріалу і практичних вправ, використання тестів, ігор, дискусій, аналіз життєвих ситуацій і вирішення проблем взаємин, застосування методик із вивчення підлітками особливостей своєї особистості, складання самохарактеристик, самопрезентації, вироблення правил, кодексів, законів, тобто акцент здійснювався на таких видах роботи, які забезпечують практичну реалізацію теоретичних знань та сприяють оволодінню необхідними соціально-комунікативними вміннями. Завсесні вихованцями соціальних, культурних цінностей, формуванню у них соціально-комунікативної культури підпорядковується робота клубів "Вибір", "Дебати". Клуби багато уваги приділяють найскладнішим для підлітків проблемам - взаємин і спілкування. Беручи активну участь у роботі клубів, підлітки розширюють свій кругозір, набувають соціального досвіду, комунікативних умінь і навичок. Зокрема, в рамках роботи клубу "Дебати" працює етично-дискусійна студія, де вихованці мають можливість навчитися висловлювати і захищати свої думки, слухати співрозмовника, здійснювати аналіз особистих проблем та шукати шляхи їх розв'язання, виробляти у себе соціально-комунікативні вміння і навички.

Однією з ключових форм інтеграції підлітка в суспільство є ігрова діяльність. В цьому аспекті можна виділити комунікативно-діяльнісні ігри, які сприяють успішному набуттю пщггітками соціально-комунікативних умінь і навичок. Особливість комунікативно-діяльнісних ігор полягає в тому, що увага учасників гри зосереджена або на самому процесі комунікації, і результатом є засвоєння вихованцями визначених навичок комунікації, або на сполученні комунікації й групової динаміки під час гри, і тоді метою навчання є засвоєння навичок впливу на взаємини з використанням вербального і невербального спілкування.

Значні виховні можливості щодо формування соціально-комунікативної культури у школярів має тренінг "Вчимося розуміти себе та інших". Крім того, він є ефективним способом конструктивного вирішення проблем підліткового віку, відповідає природному прагненню підлітків до спілкування з однолітками. Ця

форма роботи створює найкращі умови для навчання комунікації. Тренінг включає 14 занять. Кожне заняття складається з трьох частин: 1) теоретичного матеріалу, який подається у формі міні-лекцій; 2) практичних вправ, під час виконання яких підлітки можуть оволодіти необхідними інтерперсональними вміннями і практично використати набуті теоретичні знання; 3) обговорення цих вправ.

Виконання підлітками проєктів, участь у суспільно-корисній (у формі волонтерського руху), природоохоронній, краснавччо-пошуковій діяльності, створює можливості для співпраці вихованців між собою, різними людьми поза школою, дає учням практичні навички публічної презентації та захисту власних знахідок та думок. У процесі роботи над проєктами учні вчать брати інтерв'ю, взаємодіяти, спілкуватися з оточуючими, фотографувати, збирати статистичні дані та обробляти їх. У проєктах реалізуються академічні, творчі, соціальні, комунікативні, організаторські здібності учнів. Учителю при цьому виступає в ролі консультанта, але відповідальність за виконання роботи лежить на вихованцях.

Серед форм роботи, які сприяють подальшому розширенню знань старшокласників про соціально-комунікативну культуру, виховання у них соціально-комунікативних умінь і навичок, особливе значення надавалося факультативному курсу "Я себе вдосконалюю, шукаю своє місце в житті", який є логічним продовженням вивчення розвиваючого курсу "Вчимося розуміти себе та інших" (для молодших школярів), факультативу "Основи міжособистісних взаємин" (для підлітків). Ці курси складають загальний курс "Соціально-комунікативна культура - основа життєвого успіху особистості". За належної організації й відповідного методичного забезпечення заняття є основою, на якій базуються інші позаурочні форми роботи, утворюючи цілісну систему оптимізації соціально-комунікативного розвитку юнаків і дівчат. Курс спрямований на виховання гармонійно розвиненої особистості, здатної до саморозвитку і самовдосконалення, адаптації і самореалізації у сучасному суспільстві.

Структура занять передбачає викладення теоретичного матеріалу в поєднанні з практичними вправами, іграми, елементами тренінгу, дискусіями, аналізом ситуацій, методиками вивчення юнаками і дівчатами своїх особистісних якостей, складанням самохарактеристик тощо. Під час занять застосовувалися такі техніки самопізнання, як аналіз, зворотній зв'язок, рефлексія. Вони сприяють розвитку в старшокласників саморозуміння, становленню власної системи цінностей, які визначають їх поведінку. Зокрема, крім пошуку відповідей на запитання "Хто я?", "Який я?" вони прагнуть отримати відповіді на запитання "Навіщо я живу?", "До чого я прагну?", що пов'язано з актуалізацією проблеми особистісного й професійного самовизначення у цьому віці.

В основу занять покладалася особистісно орієнтований підхід, створення атмосфери психологічного комфорту й розкритості, спонукання юнаків і дівчат до пошуку нестандартних способів розв'язання проблем міжособистісних взаємин і спілкування, переконання їх у тому, що між думками, почуттями і поведінкою існує тісний зв'язок, а також, що проблеми міжособистісних взаємин пов'язані не тільки з певними обставинами, але й із їх неправильним сприйняттям та розумінням.

У рамках факультативного курсу юнаки і дівчата брали активну участь у ділових іграх, співлекціях, взаємолекціях, самосемінарах. Серед методів виховання соціально-комунікативної культури старшокласників доцільно виділити: "круглі столи", дискусійні гойдалки, "сократівські бесіди", творчі монологи, промови, вечори запитань і відповідей, суди. В основі їх проведення лежить принцип "відкритого мікрофона". У виховному процесі доцільно використовувати також такі методи вирішення індивідуально-ціннісних проблем молоді як "кути", "сніжки", "графіті".

До активних форм позаурочної роботи, які позитивно сігоиймаються старшокласниками, сприяють формуванню у юнаків і дівчат соціально-комунікативної культури, можна віднести тренінгові заняття "Сприяння своєму зростанню". Кожне з цих занять - це насамперед запланований виховний процес, призначений удосконалити знання учнів про себе, дізнатися, як сприймається їхня поведінка та окремі риси характеру однолітками, збагатитися досвідом спілкування, набутти гармонізації власного емоційного стану. Мета тренінгу полягає в актуалізації потреби старшокласників у самопізнанні, спілкуванні, встановленні емоційних контактів з іншими та формуванні імпульсу до подальшого соціально-комунікативного зростання. Стосунки між учасниками тренінгу будуються на основі утвердження персоніфікованого характеру взаємин між вихованцями, діалогу на рівних; олюднення всіх сфер спілкування на основі ціннісного ставлення до партнера; організації та стимулювання співробітництва і взаємодопомоги; створення сприятливого середовища для самовдосконалення, самоствердження старшокласників.

Зазначимо, що активна участь старшокласників у різноманітних проєктах створює вільний простір для їхньої особистісної ініціативи, творчості, шліфування соціально-комунікативних умінь і навичок. Крім того, у роботі над проєктами інтенсивно проявляється груповий вплив на особистість: тут діють механізми емоційного зараження, ідентифікації, відповідальності за групу, за себе, за справу, юнаки і дівчата відчують себе суб'єктами соціальної дії. У проєктах реалізуються академічні, соціальні, комунікативні й творчі здібності учнів. Роботі над проєктами передують "аукціони творчих ідей". Зокрема, аукціон творчих ідей включає попередню підготовку, в процесі якої старшокласники знайомляться з певною проблемою, обговорюють її, шукають свої шляхи розв'язання "творчі ідеї" та аргументи на їхню користь, опрацьовують необхідну літературу тощо. Під час "аукціону" кожний учень презентує свою "творчу ідею", обґрунтовує її доцільність. "Аукціон" триває доти, доки не вичерпується усі "творчі ідеї". Найкращими вважаються ті "творчі ідеї", за які на аукціоні проголосувала більшість учасників. Прийняті таким чином ідеї стають мотиваційною основою подальшої практичної діяльності юнаків і дівчат, спрямованої на розв'язування певної проблеми. При цьому педагогу необхідно підкреслити цінність усіх ідей і пропозицій, у тому числі й неприйнятих. Старшокласники є ініціаторами розробки і впровадження у позаурочну діяльність низки проєктів: "Я і мій клас", "Дороги, що ведуть до знань", "Посади дерево - запиши про себе згадку школі", "Стан охорони здоров'я у нашому місті", "Становище бідних у місті", "Зробимо світ чистішим", "Турбота", "Подарунок для молодшого школяра" тощо.

Ефективному формуванню соціально-комунікативної культури юнаків і дівчат сприяє тісна співпраця колективу старшокласників з молодіжними організаціями м. Житомира, України, ЮНЕСКО. Серед таких форм варто виділити: участь у міських, обласних KBK, співпраця в рамках МАН, участь у просвітницькій програмі "Рівний - рівному", діяльність школи молоді "Лідер" (відкриття творчої особистості), розробка та реалізація Всеукраїнського науково-пошукового проекту "Культура Миру в освітянському просторі України". При цьому головна роль у координації життєдіяльності вихованців у школі належить органам учнівського самоврядування, які детально обмірковують, сплановують її послідовність і систематичність.

Ефективність процесу виховання соціально-комунікативної культури школярів передбачає врахування педагогічної компетентності вчителів, рівня їхньої культури, умінь взаємодії із дітьми, правильний вибір ними стратегії, тактики, форм, методів виховного впливу. Саме тому в процесі експериментальної роботи ми ставили за мету організувати спеціальне навчання педагогів. Робота з учителями передбачала здійснення наступних завдань: усвідомлення педагогами необхідності реалізації суб'єкт-суб'єктної взаємодії у виховному процесі; ознайомлення вчителів із науковими уявленнями про сутність соціально-комунікативної культури особистості; розширення кола знань педагогів про форми, методи виховання та способи діагностики соціально-комунікативної культури молодших школярів; проектування і здійснення виховної діяльності з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей дітей; сприяння гармонізації взаємин у системі "школа - батьки", "молодший школяр - батьки". Навчання педагогів передбачало запровадження у систему роботи загальноосвітніх навчальних закладів методичного семінару-практикуму "Соціально-комунікативна культура особистості: сутність, зміст та особливості виховання". Структура занять методичного семінару-практикуму включала такі форми роботи, як лекції-діалоги, семінари, дискусії, розв'язування педагогічних задач, обмін досвідом, тренінг педагогічної рефлексії, обговорення результатів діагностування учнів.

Для розвитку психолого-педагогічних знань, удосконалення практичних умінь батьків у вихованні дітей ми пропонуємо застосовувати поряд із традиційними також нестандартні форми роботи, зокрема ділові ігри, прес-конференції, експрес-опитування, вікторини, аукціони ідей, тренінги, дні добрих справ, "круглі" столи, вечори запитань і відповідей, заняття батьківського всеобучу.

У процесі експериментальної роботи нами визначені педагогічні умови, що сприяли підвищенню ефективності виховання соціально-комунікативної культури у школярів: розвиток у вихованців емоційно-ціннісного ставлення до соціально-комунікативної культури як особистісної цінності; організація різноманітної (пізнавальної, комунікативної, особистісно й суспільно-значущої) діяльності дітей у школі; становлення дитячого самоврядування для успішного самоствердження кожного вихованця та підвищення соціального статусу в середовищі ровесників (задоволення потреби у визнанні, повазі, підтримці, захищеності); застосування у позаурочній діяльності ефективних форм, методів, засобів виховання; систематичне діагностування та корекція рівня вихованості соціально-комунікативної культури у

школярів; формування оптимальних моделей взаємин у системі "педагог - вихованець - дитячий колектив - батьки".

У четвертому розділі "Оцінка ефективності системи дослідницько-експериментальної роботи з виховання соціально-комунікативної культури учнів загальноосвітньої школи у позаурочній діяльності" - здійснено перевірку ефективності розробленої системи виховання та впроваджених педагогічних умов, узагальнено результати формувального експерименту.

У розділі зазначається, що порівняння результатів констатувального і контрольного етапів експерименту засвідчили позитивні зміни у характеристиках соціально-комунікативної культури школярів експериментальних груп, а саме: у когнітивній, емоційно-ціннісній, поведінковій сферах, у показниках рівнів сформованості соціально-комунікативної культури, а, отже, підтвердили ефективність запропонованої нами моделі системи виховання соціально-комунікативної культури.

Зокрема, в результаті реалізації розвиваючого курсу "Вчимося розуміти себе та інших", читання молодшими школярами дитячої художньої літератури, в якій розповідається про особливості міжособистісних взаємин і спілкування людей, слухання і складання ними казок, використання у виховній роботі з дітьми елементів казкотерапії, тренінгу спілкування, активна участь вихованців у сюжетно-рольових, рольових іграх, іграх-подорожах, проектній, добродійній діяльності сприяли зростанню у них обсягу знань про соціально-комунікативну культуру особистості, її основні складові, механізми взаємопізнання, взаєморозуміння, способи спілкування, розвиток соціально-комунікативних умінь і навичок (рис. 2). Спостерігається збільшення кількості респондентів з високим рівнем сформованості когнітивного компонента соціально-комунікативної культури в експериментальних групах на 17,6 %; достатнього рівня на 11,0 %. Зменшилася кількість респондентів із середнім рівнем сформованості когнітивного компонента на 20,6 %. Низький рівень діагностуємо у 7,4 % вихованців експериментальних груп проти 15,4 %

Рис. 2. Динаміка виховання у молодших школярів соціально-комунікативної культури

У рівнях сформованості спостерігається динаміка емоційно-ціннісного компонента соціально-комунікативної культури. Зросла кількість респондентів із високим і достатнім рівнями сформованості емоційно-ціннісного компонента (високий рівень - на 16,9 %, достатній рівень - на 14,7 %). Суттєво зменшилася кількість молодших школярів із середнім і низьким рівнями сформованості емоційно-ціннісного компонента (середній рівень - із 45,6 % до 26,5 %, низький рівень - із 21,3 % до 8,8 %). Високий рівень сформованості практичного компонента соціально-комунікативної культури діагностується у 27,2 % молодших школярів ЕГ порівняно із 10,3 % на констатувальному етапі експерименту, достатній - у 37,5 % респондентів, проти 22,8 %. Констатується зменшення вихованців із середнім і низьким рівнями сформованості практичного компонента (середній рівень - на 19,1 %, низький рівень - на 12,5 %). У контрольних групах значних зрушень у співвідношенні рівнів сформованості соціально-комунікативної культури не відбулося.

Проведення з підлітками експериментальних груп занять факультативного курсу "Основи міжособистісних взаємин", активна участь вихованців у роботі клубів "Вибір" і "Дебати", тренінг-курсі "Навчання ровесників - ровесниками", комунікативно-діяльнісних, рольових іграх, спеціально організованій проектній, суспільно-корисній (у формі волонтерського руху), природоохоронній, краєзнавчо-пошуковій діяльності спричинили позитивні зміни у формуванні соціально-комунікативної культури учнів підліткового віку. Співставлення здобутих результатів на констатувальному і підсумковому етапах експерименту констатують суттєві зрушення у рівнях сформованості компонентів соціально-комунікативної культури підлітків, що свідчить про результативність проведеної експериментальної роботи (рис. 3).

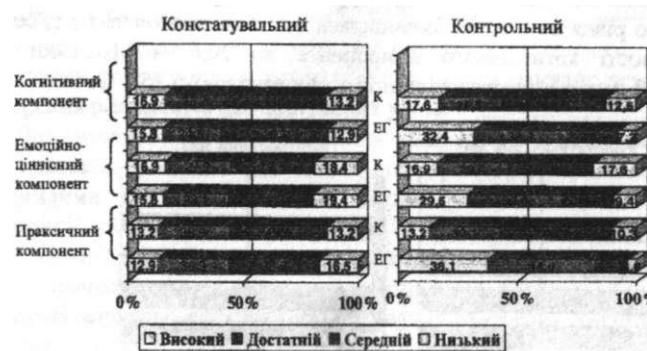

Рис. 3. Динаміка виховання у підлітків соціально-комунікативної культури

Зросла кількість підлітків із високим і достатнім рівнями сформованості когнітивного компонента соціально-комунікативної культури (високий рівень - на 22,9 %, достатній рівень - на 13,7 %). Кількість респондентів із середнім рівнем зменшилася на 25,9 %, низьким - на 13,0 %. Відбулися якісні зрушення у мотивації

поведінки підлітків і відповідно простежується динаміка у розвитку емоційно-ціннісного компонента соціально-комунікативної культури в експериментальних групах: зменшилася кількість респондентів із низьким рівнем сформованості названого компонента (із 19,4 % до 9,3 %), із середнім - на 15,1 %. Високий рівень спостерігається у 29,5 % підлітків, проти 15,8 %, достатній у 39,6 % проти 28,1 %. Важливими позитивними результатами експериментальної роботи ми вважаємо збільшення кількості підлітків із високим і достатнім рівнями сформованості практичного компонента соціально-комунікативної культури (високий рівень констатується у 32,4 % школярів, проти 15,8 %; достатній рівень - у 38,8 %, проти 24,5 %) і зменшення кількості підлітків експериментальних груп із середнім та низьким рівнями сформованості практичного компонента (середній рівень спостерігається у 21,6 %, проти 46,8; низький рівень - у 7,2 % респондентів, проти 12,9 %). У контрольних групах (де проводилася традиційна виховна робота) ці показники мало змінилися.

Здійснення порівняльного аналізу рівнів сформованості соціально-комунікативної культури учнів старшого шкільного віку у контрольних і експериментальних групах по завершенню формувального етапу експерименту засвідчив про позитивну динаміку у рівнях сформованості компонентів соціально-комунікативної культури. Зокрема, проведення із юнаками і дівчатами експериментальних груп факультативного курсу "Я себе вдосконалюю, шукаю своє місце в житті", активна участь вихованців у ділових іграх, діяльності школи молоді "Лідер", конкурсах творчих ідей, турнірах художників, композиторів, поетів, круглих столів, співлекціях, взаємлекціях, самоесмінарах, тренінгу "Сприяння своєму зростанню", тренінг-курсі "Навчання ровесників - ровесниками", спеціально організованій проектній, суспільно-корисній (у формі волонтерського руху), краєзнавчо-пошуковій діяльності спричинили позитивні зміни у розвитку соціально-комунікативних умінь і навичок школярів (рис. 4). Так, на кінець експерименту кількість старшокласників із високим і достатнім рівнями сформованості когнітивного компонента соціально-комунікативної культури збільшилася (високий рівень - з 16,9 % до 29,2 %, достатній рівень - відповідно з 28,5 % до 41,5 %); середній рівень сформованості когнітивного компонента констатується у 23,8 %, низький рівень - у 5,4 %, проти 17,7 % на констатувальному етапі експерименту. На 10,8 % збільшилася кількість старшокласників із високим рівнем сформованості емоційно-ціннісного компонента. Достатній рівень сформованості цього компонента діагностується у 37,7 % юнаків і дівчат (на протигагу 33,1 % - на початку експерименту). Вдалося зменшити кількість респондентів із середнім і низьким рівнями сформованості емоційно-ціннісного компонента. Якщо на початку експериментальної роботи спостерігалось 30,8 % респондентів із середнім рівнем сформованості емоційно-ціннісного компонента і 14,6 % - із низьким рівнем сформованості, то в кінці експерименту - 22,3 % та 7,7 % відповідно. Порівняльний аналіз отриманих даних на початку і в кінці дослідження дає можливість виявити зміни у рівнях сформованості практичного компонента соціально-комунікативної культури старшокласників. У результаті проведеної роботи в експериментальних класах до високого рівня було віднесено

35,4 % юнаків і дівчат, достатнього - 39,2 %, середнього - 17,7 %, низького - 7,7 %, проти 16,9 %, 28,5 %, 41,5 %, 13,1 % на початку експерименту. У контрольних класах ця тенденція виражена меншою мірою, суттєвих кількісних і якісних змін тут не відбулося.

Рис. 4. Динаміка виховання у старшокласників соціально-комунікативної культури

Таким чином, педагогічний експеримент засвідчив, що запропонована модель дала можливість суттєво підвищити ефективність виховання соціально-комунікативної культури в учнів молодшого шкільного, підліткового і старшого шкільного віку.

ВИСНОВКИ

Теоретичний аналіз та експериментальне розв'язання проблеми соціально-комунікативної культури учнів загальноосвітньої школи дозволили встановити, що в умовах модернізації змісту виховного процесу проблема виховання соціально-комунікативної культури школярів набуває особливої актуальності. Її розв'язання пов'язане з впровадженням перспективних педагогічних технологій, застосування яких має сприяти соціально-комунікативному розвитку учнів.

Результати проведеного дослідження підтвердили правомірність провідних положень загальної та часткових гіпотез, засвідчили ефективність розв'язання поставлених завдань і дали підстави для формулювання таких висновків:

1. Здійснений аналіз поняття "соціально-комунікативна культура" у філософії, культурології, соціології, психології дає підстави визначити її як певний ступінь єдності комунікативних і соціальних властивостей індивіда, що виявляється у його вмінні розв'язувати різноманітні життєві проблеми засобами спілкування, встановлювати міжособистісні взаємини на різних рівнях для забезпечення адекватної адаптації і самореалізації у суспільстві.

2. Аналіз ступеню дослідженості проблеми у вітчизняній і зарубіжній педагогічній теорії і практиці засвідчив, що проблема формування соціально-комунікативної культури в учнів загальноосвітньої школи ще не знайшла свого

розкриття в контексті завдань педагогічної теорії і практики. У працях учених акцентується увага на таких характерних ознаках соціально-комунікативної культури поведінки дитини як дотримання норм і правил, прийнятих у соціумі, виявлення нею культури спілкування у взаєминах, ввічливості, привітності у ставленні до інших, врахуванні інтересів і прагнень партнерів зі спілкування.

3. Базуючись на проаналізованих підходах, соціально-комунікативна культура учня визначається як інтегральне особистісне утворення в сукупності норм, цінностей, способів поведінки, прийнятих у соціумі, комунікативних умінь і навичок, що забезпечує можливість здійснення суб'єкт-суб'єктної взаємодії, адаптацію та самореалізацію його особистості у суспільстві. Становлення і розвиток соціально-комунікативної культури відбувається в результаті інтеріоризації учнем набутого людством соціально-комунікативного досвіду і вироблення ним у процесі цілеспрямованої діяльності індивідуальних соціально-комунікативних умінь і навичок, які мають забезпечити йому повноцінну самопрезентацію, самореалізацію й адаптацію у соціумі.

4. Обґрунтовано змістову структуру соціально-комунікативної культури школярів, яка включає когнітивний, емоційно-ціннісний, практичний компоненти. Доведено, що виховання соціально-комунікативної культури в учнів буде ефективним за умови збалансованості когнітивного, емоційно-ціннісного і практичного компонентів. Взаємопов'язані у реальному виховному процесі ці компоненти мають, за законами діалектики, взаємозалежний розвиток. Доведено, що у змістовій структурі соціально-комунікативної культури емоційно-ціннісний компонент відіграє ключову позицію, визначає розвиток усіх інших компонентів, забезпечує мотивування і спрямовує особистість школяра до набуття знань про соціально-комунікативну культуру, опанування ним соціально-комунікативними вміннями і навичками на основі ціннісного ставлення до суб'єктів спілкування і взаємин. Високий рівень сформованості емоційно-ціннісного компонента забезпечує повноцінне функціонування соціально-комунікативної культури як системи. Водночас за умови надмірного збагачення школярів знаннями (складовими когнітивного компонента) може суттєво знижуватися їхня здатність до самостійного і творчого діяння, моделювання ситуацій спілкування і взаємодії, варіативності поведінки. Також надмірний розвиток у школярів соціально-комунікативних умінь і навичок (складових практичного компонента) може призводити до підміни змісту формою і виявлятися у їхньому прагненні до формальних, інтенсивних контактів без встановлення емоційно-насичених суб'єкт-суб'єктних взаємин.

5. Відповідно до структури розроблено критерії й показники вихованості соціально-комунікативної культури школярів, виділено чотири рівні її сформованості (високий, достатній, середній, низький).

Соціально-комунікативна культура має свої специфічні особливості на кожному віковому етапі розвитку школяра. За своїм змістом соціально-комунікативна культура молодшого школяра більш вузько спрямована й обслуговує здебільшого навчальну взаємодію у системі "вчитель - учень". Русійною силою виховання соціально-комунікативної культури є навчальна мотивація (спрямованість

на навчання, потреба у пізнанні, досягненні успіху). Але поступово відбувається переорієнтація системи взаємин дитини із довкіллям, за якого ставлення "дитина - вчитель" перетворюється на ставлення "дитина - суспільство", що актуалізує розвиток у неї соціально-комунікативних умінь для досягнення цілей навчальної, міжособистісної взаємодії і спілкування.

У підлітковому віці соціально-комунікативна культура має особистісно-смыслову значущість для вихованця і задовольняє його потреби у самопізнанні, пізнанні й оцінці інших людей, самовираженні й самоствердженні у міжособистісній взаємодії, спілкуванні з ровесниками. У зв'язку з цим особливого значення набуває культура мовлення, яка знаходиться на якісно новому рівні розвитку, порівняно з молодшим школярем. Відбувається розширення кола і сфери спілкування підлітка (міжособистісне, навчальне).

У старшокласника соціально-комунікативна культура детермінується провідними орієнтаціями на майбутнє, задоволенням його потреб у самовизначенні (особистісному і професійному), самоствердженні, самореалізації. Реалізація цих потреб ставить на передній план оволодіння соціально-комунікативною культурою як вихідним (базовим) компонентом їхнього особистісного і соціального зростання. Провідного значення набуває міжособистісне спілкування на рівні "особистість - особистість" і спілкування з представниками протилежної статі як умова підвищеного соціального статусу серед ровесників (психосексуальний розвиток).

6. За результатами констатувального етапу дослідження здійснено аналіз сформованості основних (когнітивний, емоційно-ціннісний, практичний) компонентів соціально-комунікативної культури загальноосвітньої школи.

Кількісний розподіл учнів за рівнями сформованості компонентів соціально-комунікативної культури недостатньо показовий у порівнянні контрольних і експериментальних груп. Учні з середнім і низьким рівнями сформованості когнітивного, емоційно-ціннісного, практичного компонентів у кожному випадку склали більше половини від загальної кількості респондентів. Кількість учнів з високим рівнем сформованості згаданих компонентів складає від 12,9 % до 17,2 %, тобто близько чверті, достатній рівень - від 19,1 % до 29,1 %. Тому про сформованість окремих компонентів соціально-комунікативної культури свідчить кількість учнів з низьким і середнім рівнями, що найбільша (близько 36,0 %) за показниками практичного компонента і найменша (28,0 %) для когнітивного. Таким чином, практичний компонент соціально-комунікативної культури учнів сформований найменш повно.

Зроблений вище висновок співпадає з незадовільною оцінкою самими учнями рівнем сформованості у себе певних поведінкових умінь і навичок, що характеризують прояви соціально-комунікативної культури - більше половини учнів контрольних і експериментальних груп оцінили рівень сформованості у себе соціально-комунікативної культури як середній або низький. Результати узагальнення незалежних характеристик (порівняння оцінки учнів щодо сформованості у них соціально-комунікативної культури із оцінками їхніх однокласників, учителів, батьків) також фіксують велику кількість учнів (майже половину) з низьким і середнім рівнями сформованості соціально-комунікативної

культури. Загалом ці дані ще раз підтвердили необхідність модернізації змісту, форм, методів і засобів виховання соціально-комунікативної культури в учнів загальноосвітньої школи.

7. Розроблена модель системи виховання соціально-комунікативної культури учнів загальноосвітньої школи відображає необхідність реалізації мети, урахування принципів виховання. Модель містить завдання, змістові компоненти, функції, технологічне забезпечення, педагогічні умови. З'ясовано, що успішне виховання соціально-комунікативної культури у школярів здійснюватиметься за умови: розвитку у них емоційно-ціннісного ставлення до соціально-комунікативної культури як особистісної цінності; організація пізнавальної, комунікативної, особистісно й соціально-значущої позаурочної діяльності дітей у школі; створенні дитячого самоврядування для самоствердження кожного вихованця та підвищення соціального статусу в середовищі ровесників (задоволення потреби у визнанні, повазі, підтримці, захищеності); застосування у виховній діяльності активних форм, методів, засобів формування соціально-комунікативної культури; систематичне діагностування та корекція рівня вихованості соціально-комунікативної культури у школярів; формування оптимальних моделей взаємодії у системі "педагог - вихованець - дитячий колектив - батьки"; науково-методичне забезпечення виховного процесу в школі.

Доведено, що форми і методи виховання соціально-комунікативної культури мають соціальну зумовленість і практичне спрямування, чим забезпечують умови і способи спілкування педагогів і учнів, визначають ступінь активності учнів у виховному процесі та часовий інтервал його здійснення. Систематизовано форми виховання соціально-комунікативної культури за такими основними ознаками: змістом і педагогічною ефективністю у розвитку когнітивної, емоційно-ціннісної і практичної сфер учнів; теоретичним і практичним значенням щодо формування оптимальних моделей спілкування, взаємин у системі "педагог - вихованець - дитячий колектив - батьки"; за ступенем самостійності та активності учнів; місцем та часткою застосування у виховному процесі; часовим інтервалом здійснення. Форми виховання соціально-комунікативної культури учнів загальноосвітньої школи у позаурочній діяльності класифіковано на теоретичного навчання (факультатив, гурткова комунікація, лекція, конференція тощо); комбінованого навчання (заняття клубу, самосемінар, співлекція, взаємолекція, тренінг-курс, конференція); навчально-практичні (комунікативно-діяльнісні, рольові, сюжетно-рольові, ділові ігри, тренінги, брейн-ринг, прес-конференція, екскурсії); практично-масові (конкурси, свята, вечори запитань і відповідей, КВК, турніри за вподобаннями, проектна, суспільно-корисна (у формі волонтерського руху), краєзнавчо-пошукова, продуктивна діяльність).

До основних методів, спрямованих на виховання соціально-комунікативної культури у молодших школярів належать: читання художньої літератури, казок, створення виховних ситуацій, казкотерапія, арттерапія, вправи, доручення, змагання; учнів підліткового віку: лекції, бесіди, дискусії, брейнстормінг, соціодрама, вправи, ігри, аналіз життєвих ситуацій, складання самохарактеристик, вироблення правил, законів, кодексів, гербів, створення виховних ситуацій; учнів

старшого шкільного віку: складання індивідуальних програм особистісного зростання, самопрезентація, складання та захист творчих проектів, сократівські бесіди, дискусійні гойдалки, відкрита трибуна, вирішення індивідуально-ціннісних проблем (кути, сніжки, гріфіті); вправи.

Доведено, що значний потенціал у процесі виховання соціально-комунікативної культури мав розроблений розвиваючий курс для молодших школярів "Вчимося розуміти себе та інших", факультативні курси "Основи міжособистісних взаємин" - для підлітків, "Я себе вдосконалюю, шукаю своє місце в житті" - для старшокласників, оскільки вони створюють оптимальні умови для інтеграції соціально-комунікативних знань, удосконалення соціально-комунікативних умінь і навичок школярів.

Суттєвими структурними елементами системи виховання соціально-комунікативної культури учнів є організація методичної роботи з учителями для підвищення їхньої компетентності стосовно виховання соціально-комунікативної культури в учнів; робота з батьками для підвищення їх психолого-педагогічної компетентності у вихованні соціально-комунікативної культури дітей та з метою встановлення з ними емоційно-довірливих взаємин.

У процесі дослідження розроблено та видано навчально-методичні посібники: "Соціально-комунікативна культура та її виховання у молодших школярів", "Психологія для старшокласників: соціально-комунікативний аспект".

8. Встановлено, що процес виховання соціально-комунікативної культури школярів задається закономірностями психічного розвитку дитини на певному віковому етапі та ефективно здійснюється за умови спрямованості позаурочної діяльності на розвиток когнітивної, емоційно-ціннісної, практичної сфер, але визначальним у змістовій структурі є емоційно-ціннісний компонент. З огляду на це, позаурочна діяльність повинна мати ціннісно-орієнтований характер і здійснюватися на основі суб'єкт-суб'єктної взаємодії учасників виховного процесу. Успішне виховання соціально-комунікативної культури можливе за умови впровадження у виховний процес змодельованих організаційно-педагогічних форм міжособистісної взаємодії, спілкування, які б через реальні переживання і пошукову діяльність спонукали школярів до свідомого виявлення ними соціально-комунікативної культури у щоденній життєдіяльності; вироблення у педагогів техніки виховання соціально-комунікативної культури шляхом цілеспрямованої теоретичної та методичної підготовки, науково-методичного забезпечення виховного процесу.

9. Результативність та педагогічну ефективність розробленого змісту, форм, методів і засобів як складових системи виховання соціально-комунікативної культури учнів загальноосвітньої школи доведено кількісно-якісними змінами сформованості соціально-комунікативної культури учнів. Показники сформованості досліджуваної якості в експериментальних групах на контрольному етапі дослідження, значно перевищують показники контрольних груп учнів і в декілька разів перевищують відповідні показники, здобуті на констатувальному етапі дослідження. Кількість учнів з низьким і середнім рівнями сформованості когнітивного компонента соціально-комунікативної культури зменшилася в експериментальних групах до 5,4 % проти 13,2 % у контрольних (низький рівень) та

до 19,3 % проти 42,5 % (середній рівень). В експериментальних групах порівняно з контрольними зростає кількість учнів з достатнім і, особливо - з високим рівнем сформованості кожного з компонентів соціально-комунікативної культури. Для оцінки ефективності дослідження суттєвим є збільшення кількості учнів експериментальних груп з високим і достатнім рівнями сформованості практичного компонента, який на констатувальному етапі виявився сформованим найменш (до 42,2 % ЕГ проти 35,0 % КГ - достатній рівень) та до 29,4 % ЕГ проти 17,3 % КГ - високий рівень.

За допомогою кореляційного аналізу було встановлено, що показники практичного компонента соціально-комунікативної культури (активність у спілкуванні, встановленні позитивних взаємин з іншими; дотримання норм, правил поведінки у спілкуванні, взаєминах з оточуючими; виявлення культури мовлення; сформованість морально-комунікативних якостей) пов'язані статистично значущим зв'язком із характеристиками когнітивного компонента (знання учнями сутності соціально-комунікативної культури, механізмів її прояву), мотивами поведінки, емпатією. Вивчення корелятивів соціально-комунікативної культури дало можливість визначити систему характеристик, розвиток яких допоможе актуалізувати в учнів спрямованість на іншу людину, соціальні потреби, сприяти їх успішному соціально-комунікативному зростанню.

Таким чином, аналіз результатів дослідно-експериментальної перевірки ефективності виховання досліджуваного особистісного утворення учнів загальноосвітньої школи підтвердив, педагогічну доцільність та ефективність обгрунтованої і запровадженої нами системи виховання соціально-комунікативної культури школярів.

10. Перспективи подальшого дослідження проблеми пов'язані з поглибленням концептуальним аналізом соціально-комунікативної культури особистості, виявом статевої та індивідуальних відмінностей, особливостей її виховання у студентської молоді. Необхідний також подальший пошук адекватних методів для діагностики цієї якості в контексті цілісного особистісного розвитку школярів та педагогічне обгрунтування на нових теоретичних засадах ефективних виховних технологій.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія

1. Тернопільська В. і. Соціально-комунікативна культура школяра : шляхи сходження : монографія / В. І. Тернопільська. - Житомир : вид-во ПП "Рута", 2008. - 300 с.

Підручники, навчальні посібники, програми

2. Тернопільська В. І. Соціально-комунікативна культура та її виховання у молодших школярів : наук.-метод. посіб. / В. І. Тернопільська. - Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2008. - 153 с.

Статті у фахових виданнях

3. Тернопільська В. І. Культура особистості школяра : постановка проблеми / В. І. Тернопільська // Вісник ЖДУ. - Житомир, 2005. - Вип. 24. - С. 130-133.

4. Тернопільська В. І. Соціальний розвиток школяра як основа виховання соціально-комунікативної культури / В. І. Тернопільська // Вісник ЖДУ. - Житомир, 2005. - Вип. 25. - С. 85-87.

5. Тернопільська В. І. Емоційний розвиток молодшого школяра (загальна характеристика і тенденції розвитку) / В. І. Тернопільська // Наукові записки : зб. наук. стат. Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова / укл. П. В. Дмитренко. - К. : НПУ ім. М. Драгоманова, 2006. - Вип. 61. - С. 153-158.

6. Тернопільська В. І. Соціально-комунікативна культура підлітка: пошуки і перспективи / В. І. Тернопільська // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. праць. - К., 2006. - Вип. 9. - С. 69-75.

7. Тернопільська В. І. Творчий пошук педагога у вихованні соціально-комунікативної культури школярів / В. І. Тернопільська // Творчий пошук вчителів. Матеріали наук.-практ. конф., 18 трав. 2006 р. - К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2006. - С. 128-134.

8. Тернопільська В. І. Соціально-комунікативна культура сучасного школяра: підходи до розуміння / В. І. Тернопільська // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. праць. - Чернівці : Рута, 2006. - Вип. 295 "Педагогіка та психологія". - С. 166-171.

9. Тернопільська В. І. Теоретичні аспекти феномена "соціально-комунікативна культура" / В. І. Тернопільська // Вісник Львівського університету. Серія "Педагогічна". - Львів, 2007. - Вип. 22. - С. 44-50.

10. Тернопільська В. І. Виховання соціально-комунікативної культури школярів: стратегія пошуку / В. І. Тернопільська // Педагогіка і психологія. - 2007. - № 2. - С. 98-105.

11. Тернопільська В. І. Соціально-комунікативна культура старшокласника як важливий регулятор соціальної взаємодії / В. І. Тернопільська // Рідна школа. Щомісячний науково-педагогічний журнал. - 2007. - № 9. - С. 9-12.

12. Тернопільська В. І. Особливості соціально-комунікативної культури молодшого школяра : стратегії педагогічного супровіду / В. І. Тернопільська // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. праць. - Кам'янець-Подільський, 2007. - Вип. 10, т. 1. - С. 149-154.

13. Тернопільська В. І. Проблема соціально-комунікативної культури у педагогічній спадщині В. Сухомлинського / В. І. Тернопільська // Гуманізація навчально-виховного процесу : наук.-метод. зб. / за заг. ред. В. І. Сипченка. - Слов'янськ : Видавничий центр СДПУ, 2007. - С. 85-89.

14. Тернопільська В. І. Шляхи оптимізації процесу виховання соціально-комунікативної культури підлітків / В. І. Тернопільська // Вісник ЖДУ - Житомир, 2007. - Вип. 35. - С. 120-122.

15. Тернопільська В. І. Взаємини у системі "педагог - вихованець - батьки" як важлива умова соціально-комунікативного розвитку молодших школярів / В. І. Тернопільська // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 16 "Творча особистість учителя: проблеми теорії і практики" : зб. наук. праць / ред. кол. : О. Г. Мороз, Н. В. Гузій [та ін.]. - К. : НПУ 2007. - Вип. 6 (16). - С. 93-98.

16. Тернопільська В. І. Особливості виявлення соціально-комунікативної культури молодшими школярами / В. І. Тернопільська // Наукові записки : зб. наук. стат. НПУ ім. М. Драгоманова / укл. : П. В. Дмитренко, Л. Л. Макаренко. - К. : НПУ ім. М. Драгоманова, 2008. - Вип. ЪХХІ (71). - С. 196-204.

17. Тернопільська В. І. Проблема соціально-комунікативної культури молодшого школяра у спадщині В. Сухомлинського / В. І. Тернопільська // Школа першого ступеня : теорія і практика. - Переяслав-Хмельницький, 2008. - Вип. 22-23. - С. 275-281.

18. Тернопільська В. І. Соціально-комунікативна культура школяра: історико-педагогічний аспект / В. І. Тернопільська // Наукові записки : зб. наук. статей НПУ ім. М. Драгоманова / укл. : П. В. Дмитренко, Л. Л. Макаренко. - К. : НПУ ім. М. Драгоманова, 2008. - Вип. ЪХХІ (71). - С. 196-204.

19. Тернопільська В. І. Соціально-комунікативна культура особистості: шляхи становлення / В. І. Тернопільська // Педагогіка і психологія професійної освіти. Науково-методичний журнал. - 2007. - № 3. - С. 157-163.

20. Тернопільська В. І. Особливості соціально-комунікативної культури у школярів. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді / В. І. Тернопільська // Зб. наук. праць. / Інститут проблем виховання. - К., 2008. - Вип. 12. - С. 41-48.

21. Тернопільська В. І. Шляхи виховання соціально-комунікативної культури молодших школярів / В. І. Тернопільська // Початкова школа. Науково-методичний журнал. - 2009. - № 10. - С. 9-12.

22. Тернопільська В. І. Шляхи оптимізації процесу виховання соціально-комунікативної культури старшокласників / В. І. Тернопільська // Рідна школа. Щомісячний науково-педагогічний журнал. - 2008. - № 11. - С. 28-30.

23. Тернопільська В. І. Толерантність як складова соціально-комунікативної культури особистості / В. І. Тернопільська // Вісник ЖДУ. - Житомир, 2008. - Вип. 40. - С. 92-95.

Матеріали конференцій, тези доповідей

24. Тернопільська В. І. До питання сутності соціально-комунікативного розвитку особистості теорії та практики виховання / В. І. Тернопільська // Розвиток наукових досліджень : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. - Полтава : Вид-во "ІнтерГрафіка", 2005. - Т. 4. - С. 37-39.

25. Тернопільська В. І. Роль соціального розвитку у вихованні старшокласників / В. І. Тернопільська // Творчі доробки педагогічних працівників Житомирського обласного педагогічного ліцею : зб. наук.-метод. праць / за ред. Л. В. Корінної. - Житомир : Вид-во ЖДЦНТЕІ, 2006. - С. 81-83.

26. Тернопільська В. І. Емоційно-ціннісний аспект соціально-комунікативної культури підлітка / В. І. Тернопільська // Наукові дослідження - теорія та експеримент 2006 : матеріали другої міжнар. наук.-практ. конф., (Полтава, 15-17 трав. 2006 р.). - Полтава: Вид-во "ІнтерГрафіка", 2006. - Т. 3. - С. 131-133.

27. Тернопільська В. І. Соціально-комунікативний розвиток молоді в контексті євроінтеграційних процесів / В. І. Тернопільська // Молодь і освіта. Європейський вибір : зб. матеріалів наук.-практ. конф. - Житомир, 2007. - С. 13-14.

28. Тернопільська В. І. Комунікативна культура учнівської єврейської молоді / В. І. Тернопільська // Матеріали наук.-практ. конф. "Євреї на Житомирщині: історія і сучасність". - Житомир, 2007. - С. 454-46.

29. Тернопільська В. І. Релігійна література як основа виховання соціально-комунікативної культури єврейської молоді / В. І. Тернопільська. // Матеріали наук.-практ. конф. "Євреї на Житомирщині : історія і сучасність". - Житомир 2008. - С. 21-22.

30. Тернопільська В. І. Вплив ціннісних орієнтацій на формування соціально-комунікативної культури школярів / В. І. Тернопільська // Ціннісні орієнтації навчальної діяльності загальноосвітніх навчальних закладів у контексті сучасних вимог до освіти : наук. метод. зб. / за заг. ред. : О. А. Дубасенюк, В. І. Слінчук. - Житомир : ЖДУ ім. І. Франка, 2008. - С. 97-101.

31. Тернопільська В. І. Соціальна відповідальність як складова соціально-комунікативної культури старшокласників / В. І. Тернопільська // Педагогічна Житомирщина. Науково-педагогічний журнал. - Житомир, 2006. - № 5. - С. 25-26.

32. Тернопільська В. І. Соціально-комунікативна культура як провідна характеристика духовності особистості / В. І. Тернопільська // Матеріали наук.-практ. конф. "Парадигма творення в сучасній науці: на шляху до інтегрованого світогляду". - Острог : Вид-во національний університет" Острозька академія 2009. - С. 452-457.

АНОТАЦІЇ

Тернопільська В. І. Система виховання соціально-комунікативної культури учнів загальноосвітньої школи у позаурочній діяльності. - Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук зі спеціальності 13.00.07 - теорія та методика виховання. - Інститут проблем виховання АПН України, Київ, 2009.

У дисертації здійснено дослідження теоретичних засад і сучасних підходів до виховання соціально-комунікативної культури учнів загальноосвітньої школи у позаурочній діяльності. Науково обгрунтовано сутність і структуру поняття "соціально-комунікативна культура учня", обгрунтовано систему виховання соціально-комунікативної культури учнів загальноосвітньої школи у позаурочній діяльності. Розкрито змістову структуру соціально-комунікативної культури в єдності когнітивного, емоційно-ціннісного, практичного компонентів, визначено критерії, показники і рівні сформованості цього інтегрального утворення учнів загальноосвітньої школи.

Побудовано модель системи виховання соціально-комунікативної культури учнів загальноосвітньої школи у позаурочній діяльності, охарактеризовано взаємозв'язки між компонентами моделі; визначено педагогічні умови її реалізації; виокремлено технології виховання соціально-комунікативної культури учнів у позаурочній діяльності.

Успішне виховання соціально-комунікативної культури можливе за умови впровадження у виховний процес змодельованих організаційно-педагогічних форм

міжособистісної взаємодії, спілкування, які б через реальні переживання і пошукову діяльність спонукали школярів до свідомого виявлення ними соціально-комунікативної культури у щоденній життєдіяльності; вироблення у педагогів техніки виховання соціально-комунікативної культури шляхом цілеспрямованої теоретичної та методичної підготовки, науково-методичного забезпечення виховного процесу.

Ключові слова: соціально-комунікативна культура, культура, соціальний розвиток, комунікативна культура, модель виховання, система виховання, позаурочна діяльність, суб'єкт-суб'єктна взаємодія, педагогічні умови, молодший школяр, підліток, старшокласник.

Тернопольская В. И. Система воспитания социально-коммуникативной культуры учеников общеобразовательной школы во внеурочной деятельности. - Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора педагогических наук по специальности 13.00.07 - теория и методика воспитания. - Институт проблем воспитания АПН Украины, Киев, 2009.

В диссертации впервые рассматривается проблема воспитания социально-коммуникативной культуры учеников общеобразовательной школы во внеурочной деятельности.

В результате философского, социально-педагогического и психологического анализа обоснованы концептуальные положения воспитания социально-коммуникативной культуры учеников общеобразовательной школы во внеурочной деятельности. Разработана структура социально-коммуникативной культуры, которая состоит из когнитивного, эмоционально-ценностного и практического компонентов. Когнитивный компонент характеризует соотношение уровня знаний учеников о культурных нормах, правилах, способах поведения, принятых в социуме, структуру и стили общения, механизмы межличностных отношений. Эмоционально-ценностный компонент интегрирует ценности, установки личности и является основанием для формирования мотивов социально-коммуникативной культуры учеников. Практический компонент социально-коммуникативной культуры репрезентирует сознательное регулируемое поведение на основании социально-значимых норм, правил, социальную активность. Он предполагает овладение школьниками коммуникативными умениями и навыками, которые позволят им успешно устанавливать контакты с людьми, принимать адекватные решения в ситуациях межличностного взаимодействия.

В соответствии со структурой разработаны критерии и показатели воспитанности социально-коммуникативной культуры учеников общеобразовательной школы. Критерием развития когнитивного компонента есть полнота, глубина осмысления, прочность знаний о социально-коммуникативной культуре личности, осознание целесообразности овладения ими. Критерием эмоционально-ценностного компонента - направленность, устойчивость, действенность мотивов поведения. Практический критерий дает возможность

установить уровень соответствия мотивов социального поведения школьников с их действиями и поступками. Кроме того, он стимулирует детей к самопознанию, самореализации ими собственных возможностей, саморазвитию их как субъектов социально-коммуникативной культуры.

Показатели стали основанием для выявления четырех групп учеников, которые соответствуют высокому, достаточному, среднему и низкому уровням сформированное™ социально-коммуникативной культуры.

Теоретически и экспериментально обоснована модель системы воспитания социально-коммуникативной культуры учеников общеобразовательной школы во внеурочной деятельности, которая содержит: цель, задания, принципы, компоненты, функции, технологическое обеспечение, педагогические условия.

Установлено, что значительный потенциал в процессе воспитания социально-коммуникативной культуры имел разработанный развивающий курс для младших школьников "Учимся понимать себя и других", факультативные курсы "Основы межличностных отношений" - для подростков, "Я себя совершенствую, ищу своё место в жизни" - для старшеклассников, поскольку создают оптимальные условия для интеграции социально-коммуникативных знаний, усовершенствования социально-коммуникативных умений и навыков школьников.

Существенными структурными элементами воспитания социально-коммуникативной культуры учеников есть организация методической работы с учителями с целью повышения их компетентности в вопросах воспитания социально-коммуникативной культуры учеников; работа с родителями с целью повышения их психолого-педагогической компетентности в вопросах воспитания социально-коммуникативной культуры детей и установления с ними эмоционально-доверительных отношений.

Доказано, что процесс воспитания социально-коммуникативной культуры определяется закономерностями психического развития ребёнка на определённом возрастном этапе. В связи с этим внеурочная деятельность должна иметь ценностно-ориентированный характер и осуществляться на основании субъект-субъектного взаимодействия участников воспитательного процесса. Успешное воспитание социально-коммуникативной культуры возможно при условии внедрения в воспитательный процесс общеобразовательной школы смоделированных организационно-педагогических форм межличностного взаимодействия, общения, которые бы через реальные переживания и поисковую деятельность стимулировали школьников к сознательному выявлению ими этого интегрального образования личности в повседневной жизнедеятельности; выработка у педагогов техники воспитания социально-коммуникативной культуры.

Ключевые слова: социально-коммуникативная культура, культура, социальное развитие, коммуникативная культура, модель воспитания, внеурочная деятельность, субъект-субъектное взаимодействие, педагогические условия, младший школьник, подросток, старшеклассник.

Ternopil'ska V. I. Educational System of Social-Communicative Culture of Comprehensive School Pupils in After-Hour Activity. - Manuscript.

Thesis for the Degree of the Doctor of Pedagogical Sciences in specialty 13.00.07 - Theory and Methods of Education. - Institute of Problems Education, Kyiv, 2009.

The theoretical basis and modern approaches of education of social - communicative culture of comprehensive school pupils in after-hour activity are investigated in the thesis. The essence and the structure of the notion "pupils' social-communicative culture" is scientifically grounded.

The model of the educational system of social communicative culture of comprehensive school pupils in after-hour activity is theoretically constructed and the content of its cognitive, emotionally - valuable components is characterized. The effectiveness of the designed social-communicative culture model of education is experimentally checked and proved.

The criteria, indices and levels of education of social-communicative culture of comprehensive school pupils in after-hour activity are suggested.

The main definitions of the educational process of social-communicative culture of comprehensive school pupils in after-hour activity obtained further development.

Key words: social-communicative culture, culture, social development, communicative culture, model of education, after-hour activity, pedagogical conditions system, subject-subject's interaction, junior pupil, teenager, senior pupil.

Підписано до друку 22.09.2009 р. Формат 60х90/16.
Ум. друк. арк. 1,9. Обл.-вид. арк. 1,9.
Тираж 100. Зам. 27.

«Видавництво "Науковий світ"»
, Свідоцтво ДК № 249 від 16.11.2000 р.
м. Київ, вул. Боженка, 17, оф. 414.
200-87-13, 200-87-15, 8-050-525-88-77